

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

91

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уреднички̑во
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2015.

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

91

НОВИ САД
2015

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Исидора Точанац Радовић СРПСКИ КАЛЕНДАР ВЕРСКИХ ПРАЗНИКА И ТЕРЕЗИЈАНСКА РЕФОРМА	Isidora Točanac Radović SERBIAN CALENDAR OF RELIGIOUS HOLIDAYS AND THE THERESIAN REFORM

7–38

Александар Животић ХРВАТСКО ДОМОБРАНСТВО У СРБИЈИ 1914.	Aleksandar Životić CROATIAN HOME GUARD IN SERBIA IN 1914

39–56

Боривоје Милошевић АУСТРОУГАРСКА РАТНА ПРОПАГАНДА У ХРВАТСКОЈ И БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОЈ ШТАМПИ 1914–1915. ГОДИНЕ	Borivoje Milošević AUSTRO-HUNGARIAN WAR PROPAGANDA IN CROATIAN AND BOSNIAN-HERZEGOVINIAN PRESS IN 1914 AND 1915

57–72

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ MATERIALS and CONTRIBUTION

Владан С. Гавриловић ПОПИС БАЧКЕ ЕПАРХИЈЕ 1811. ГОДИНЕ	Vladan S. Gavrilović THE CENSUS IN THE COUNTY OF BAČKA EPARCHY IN 1811

73–83

Михаил Валерьевич Белов В. А. ПАНОВ: ПИСЬМО К. С. АКСаКОВУ	Михаил Валерјевич Белов В. А. ПАНОВ: ПИСМО К. С. АКСаКОВУ Mihail Valerevich Belov V. A. PANOV: A LETTER TO K. S. AKSAKOV

85–94

ОСВРТ
REVIEW

Живан Иштванић

Илија Савков: *ИСТОРИЈА АПОТЕКАРСТВА НА ТЛУ ДАНАШЊЕ ВОЈВОДИНЕ*
Матица српска, Нови Сад, 2014, 350 стр.

95

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
BOOK REVIEWS and NOTES

Марија Андрић

Giuseppina Minchella, *Frontiere Aperte. Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia*, Roma: Viella, 2014, 384 pg.

97–100

Александар З. Савић

Animals and People in the Ottoman Empire (ed. Suraiya Faroqhi),
Eren, İstanbul 2010, 475 + XXXII p.

101–104

Драган Тубић

Горан Васин, *Пајтријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*,
Мало историјско друштво, ДимАрт продукција, Нови Сад, 2014, 345 стр.

104–107

Вацлав Штепанек

Jan Pelikán, *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2014, s. 400
(Јан Пеликан, *Новим путевима. Косово између 1958–1969*, Филозофски факултет
Карловог универзитета у Прагу, Праг 2014, 400 стр.)

108–111

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

113–114

Др Исидора Точанац Радовић
Историјски институт Београд

СРПСКИ КАЛЕНДАР ВЕРСКИХ ПРАЗНИКА И ТЕРЕЗИЈАНСКА РЕФОРМА*

САЖЕТАК: У раду је представљен развој српског црквеног календара, у коме се повећање броја заповедних празника, названих и *црвено слово*, може пратити од XVI века. Посебна пажња посвећена је периоду друге половине XVIII века када је у Хабзбуршкој монархији, између осталих, извршена и реформа календара верских празника. С циљем да се смањи број нерадних празничних дана у корист радних, Марија Терезија подстакла је укидање великог броја заповедних празника код хришћанских верских заједница у својој држави. На основу сачуване архивске грађе истражена је и анализирана редукција српских празника која је извршена у три наврата преко Архијерејског синода Карловачке митрополије, између 1769. и 1786. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: календар верских празника, месецослов, заповедни празници, редукција празника, Срби, Хабзбуршка монархија, терезијанска реформа, XVIII век

У Карловачкој митрополији, односно у српској заједници у Хабзбуршкој монархији, реч календар имала је два испреплетана значења. Основно значење било је рачунање времена према старом Јулијанском календару, који је посматран као једно од обележја верске и етничке посебности Срба. Право на слободну употребу Јулијанског календара било је гарантовано Српској православној цркви и народу Привилегијама цара Леополда I (1658–1705), и посебно истакнуто у оним објављеним 21. августа 1690. године и 20. августа 1691. године.¹ У Хабзбуршкој монархији, као и у другим државама с претежно римокатоличким становништвом, у

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану” (ев. бр. 177030).

¹ Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954, 38, 47, 91; Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома Хабзбуршкој*, Нови Сад – Београд 1994, 94, 100; Д. Ми-

званичној употреби био је нови Грегоријански календар рачунања времена. Разлика између старог и новог календара у XVIII веку била је 11 дана. Другачије је рачунат почетак године. Јулијански календар био је везан за литургијску годину, па је календарска година почињала 1. септембра, када и литургијска. Према Грегоријанском календару година почиње 1. јануара.

Календар је, истовремено, означавао и распоред верских празника. Обухватао је тзв. *свешта времена*, дане посвећене богослужењу и успоменама на светитеље и догађаје из хришћанске традиције. Главна карактеристика празника је „одмор од рада ради слављења и поштовања Бога, ради спасења душе и ради бриге за духовне потребе”, како је то објаснио Лазар Мирковић. Та *свешта времена* били су нерадни, односно *ипраздни* дани када се не раде физички послови, посебно они у пољу. Верници тада одлазе у цркву на богослужење ради поуке.² У те празничне дане отварао је простор за бављење неким другим несвакодневним активностима, које су укључивале празничне свечаности, вашаре тј. панађуре и друго.³

Црквени месецослов, календар празника, развио се до VIII века, а од XI века уведена је подела на три основне групе празника. На основу садржаја и начина црквене службе празници су разврстани на велике, средње и мале, а они на подгрупе. Према класификацији Никона Црногорца из XI века, велики празници били су 12 Христових и Богородичиних празника: Рођење Пресвете Богородице (8. септембар⁴), Уздизање Часног крста (14. септембар), Ваведење Пресвете Богородице (21. новембар), Рођење Христово (25. децембар), Богојављање (6. јануар), Сreteње Господње (2. фебруар), Благовести (25. март), Преображење Господње (6. август), Успење Пресвете Богородице (15. август), као и покретни празници Улазак Исуса Христа у Јерусалим – Цвети, Вазнесење Господње – Спасовдан, и Силазак Светог духа на апостоле, односно Педесетница или Духови. У групу великих празника сврстани су Обрезање Господње (1. јануар), два празника посвећена Јовану Претечи (Рођење – 24. јун и Усековање – 29. август) и празник апостола Петра и Павла (29. јун). Посебан значај међу великим празницима има Пасха – Ускрс, као највећи хришћански празник. Велики празници обележавани су у синаксарима и богослужбеним књигама посебним знаком црвене боје – крстом у кругу. И сам назив празника писан је црвеним мастилом, због чега им је до данас остало опште име *црвено слово*. То су били заповедни празници који су прослављани нерадно током целог дана.⁵

кавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменића докуменћа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 16, 20.

² Л. Мирковић, *Хеорјолоија или историјски развишац и бојослужење ипразника Православне источног цркве*, Београд 1961, 5–6.

³ Више о томе вид. у књизи: С. Бојанин, *Забаве и свешковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005.

⁴ Празници који се помињу у овом раду датирани су према старом Јулијанском календару уколико није другачије назначено.

⁵ Л. Мирковић, *Хеорјолоија*, 8, 10, 13–14.

Број заповедних празника временом се мењао и повећавао давањем већег значаја неким празницима, као и увођењем празника посвећених националним светитељима. Превођење и адаптирање грчких минеја, типика, служабника и употреба разних рукописних књига могли су да утичу на разноликост у месецословима који су се користили у српским црквама током средњег века. Ни закони нити правила нису прецизно дефинисали заповедне празнике. Најчешће су понављане наредбе апостола или црквених отаца које су потицале из времена пре но што је формиран годишњи календар празника. Тако су, на пример, у *Законоправило* Светог Саве укључена правила апостола Петра и Павла којима се уопштено наводе празници. На првом месту, то је Ускршњи циклус који обухвата Страсну недељу и „другу после ње”, односно Недељу светла. Тих дана не треба да раде ни робови ни слободни, како пише у тексту, већ сви треба да празнују. Даље су издвојени Вазнесење, Духови, Божић и Богојављање. Поред наведених празника, верници су позвани да празнују дане апостола, као и Стефана Првомученика и остале мученике. Правилима апостола наглашено је да треба радити пет дана у седмици, а суботом и недељом верници треба да се посвете Цркви „ради поучавања на благоверје”.⁶ Међутим, од времена апостола до XIII века хришћани су увелико престали да славе суботу. Славили су само недељу као дан успомене на васкрсење Христово. То је дан који је требало водити у молитвама и чињењу богоугодних дела.⁷

Начин живота и рада претежно зависног земљорадничког становништва у средњовековној Србији није могао да поднесе велики број нерадних дана. Најбројнија категорија зависног становништва, меропси, обављала је све радове око производње житарица на властелинској резерви и истовремено радила своје послове. Радови у пољу почињали су после престанка мразева и отапања снега, те су прво пролећно орање, а затим и сетва јарих житарица, почињали највероватније у марту и трајали до маја. Жетва озимих усева почињала је од краја јуна, јарих од краја јула, истовремено је трајала и вршидба, и тај посао се у континуитету обављао до краја августа. Јесења сетва озимих житарица била је највероватније током октобра и почетком новембра, до кишног периода или првог снега. Поред рада на њиви, било је много послова и у виноградима, баштама, воћњацима. Радна обавеза зависног становништва, работа, Законом цара Стефана Душана у XIV веку утврђена је на два дана у недељи и још два дана годишње за кошење сена и рад у винограду, укупно 106 дана. Трећину свог расположивог радног времена меропси су радили на земљи господара, како је закључио Милош Благојевић. Уз нерадне недеље и празнике није им преостајало много времена за обављање својих послова.⁸

⁶ *Законоправило святой Саве*, приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штавланин-Ђорђевић, Београд 2005, 162–164.

⁷ Више о слављењу недеље вид. у: Л. Мирковић, *Хеоријологија*, 26–36.

⁸ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960, 56, 108–109; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004², 94, 99, 128, 291, 309–310.

Најприближније податке о празницима које су славили Срби у позном средњем веку пружају *Зборници за ђушнике* Божидара Вуковића, штампани у Венецији 1520. и 1536. године. Њихов садржај издвојен је из средњовековног рукописног наслеђа и био је намењен широј лаичкој публици.⁹ У *Зборницима* је објављен синаксар са празницима који се прослављају од септембра до августа. Издвојен је 31 празник чији је назив штампан црвеним мастилом. Поред тих непокретних, у даљем тексту наведено је и пет покретних празника: Лазарева субота, Цвети, Ускрс, Вазнесење и Духови. То би било укупно 36 заповедних празника. Нерадних, *ипраздних* дана било је свакако више од наведеног броја, узимајући у обзир вишедневни Ускршњи циклус, као и Духове, који су слављени неколико дана. Међу празницима посвећеним Србима светитељима, као заповедни обележена су два: Свети Стефан Дечански (11. новембар) и Свети Симеон и Свети Сава (14. јануар).¹⁰

Према напред наведеном, зависни земљорадник је у средњовековној Србији радио 106 дана годишње у корист властелина, имао је највише 49 нерадних недеља¹¹ и празнично је проводио најмање 36 дана. Од 365 дана просте године, 191 дан радио је за другог или празновао, а за себе и своју породицу могао је да ради 174 дана.

Тенденција повећања броја заповедних празника може се пратити током XVI века. У *Зборнику за ђушнике*, који је у Венецији 1547. године штампао Вићенцо Вуковић, наведен је календар празника уз објашњење како их треба славити. Празник коме су и датум и назив штампани црвеним мастилом празнује се током читавог дана, тј. тај празник је заповедни. Празник коме је датум одштампан црвеном а назив црном бојом празнује се само до поднева, како пише у тексту. Реч је о празницима мањег значаја којима се нећемо бавити у овом раду. Према тој класификацији, обележена су 54 непокретна и 5 покретних заповедних празника, укупно 59 који су нерадни током целог дана. Разлика у односу на ранија издања Божидара Вуковића, између осталог, у томе је што су у овом *Зборнику*, поред Божића (25. децембар), обележени као заповедни празници Сабор Пресвете Богородице (26. децембар) и Свети првомученик Стефан (27. децембар), који то десетак година раније нису били. Празник Светог Симеона и Светог Саве је у међувремену раздвојен на два: Свети Сава славио се 14. јануара, а Свети Симеон Мироточиви 13. фебруара, по старом

⁹ Више о *Зборницима* Божидара Вуковића вид. у: К. Мано-Зиси, „Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака”, *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подјоричанина*, Титоград 1986, 151–171.

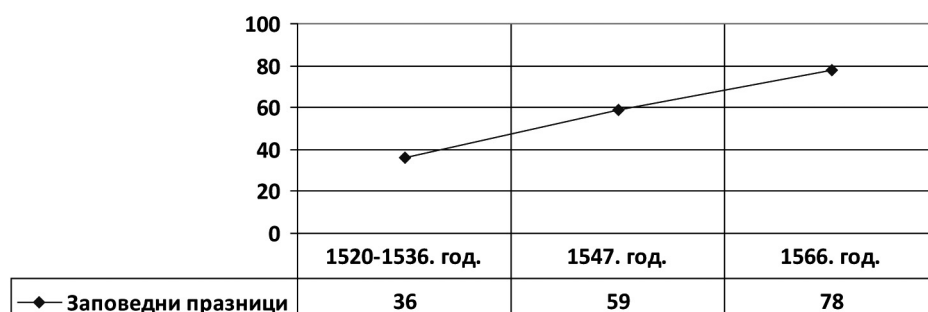
¹⁰ *Зборник за ђушнике*, штампарија Божидара Вуковића, Венеција 1520 (Народна библиотека Србије, Одељење за археографију, микрофилм А4532 и А4688); *Зборник за ђушнике*, штампарија Божидара Вуковића, Венеција 1536 (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, Р Ср 13.1).

¹¹ Календарска година има 52 седмице, односно толико нерадних недељних дана. Будући да се велики заповедни празници Цвети, Ускрс и Духови славе у недељу, овде рачунамо 49 слободних недељних дана. У зависности од годишњег распореда, може се догодити да се и неки други заповедни празници славе недељом.

календару. Највеће повећање празника према броју било је у јануару, са пет на десет, а процентуално у мају, у којем 1536. године није био забележен нити један празник, а 1547. године три.¹²

Године 1566. у Венецији је Јаков од Камене Реке објавио нови *Зборник за ђушнике* у коме су обележена чак 73 непокретна и пет покретних заповедних празника. Пажљивија анализа наведених празника указује на то да је ово издање имало озбиљних грешака. Изостављени су неки заповедни празници који се наводе у ранијим издањима, као, на пример, они посвећени апостолима Томи (6. октобар), Матеју (16. новембар), Марку (25. април) или преподобном Антонију Великом (18. јануар). То би значило да је *црвених слова* било више. Упркос грешкама, неспорно је да је у периоду од само тридесет година, односно од другог издања *Зборника* Божидара Вуковића до *Зборника* Јакова од Камене Реке, број заповедних празника више него удвостручен.¹³

Графикон 1: Повећање броја заповедних празника у XVI веку

Упоређивање спискова заповедних празника из напред наведених издања *Зборника за ђушнике* показује да су око средине XVI века почели да се славе као велики и неки празници из категорије средњих и мањих. Тако су, на пример, 1566. године као *црвено слово* обележени празници Свети Јоаким и Ана (9. септембар) или Часне вериге Светог апостола Петра (16. јануар), као и већи број празника посвећених хришћанским мученицима. На то су свакако утицале рукописне и штампане богослужбене књиге које су у неким случајевима погрешно тумачене. Оне су биле намењене свештеницима да би знали како да правилно обављају богослужење у храму и у њима су наведене молитве за сваки дан и празник у години. У неким књигама празници различитих категорија су, према старијој рукописној традицији, били обележени посебним знацима. Осим

¹² *Зборник за ђушнике* – *Молићвослов*, штампарија Вићенца Вуковића, Венеција 1547 (Росийская государственная библиотека – <http://dlib.rsl.ru/01004090452>).

¹³ *Зборник за ђушнике (Часловац)*, издавач Јаков од Камене Реке, Венеција 1566 (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, Р Ср I 1.1).

раније поменутог знака крста у кругу за велике празнике, црвеним мастилом обележавани су и знакови за две групе средњих празника (крст у полукругу и само крст), као и за једну од три групе малих празника (три тачке у полукругу). Називи средњих и малих празника писани су обично црним мастилом.¹⁴ У другим књигама, какав је на пример *Празнични минеј* који је штампао Божидар Вуковић у Венецији 1538. године, црвеним мастилом обележени су такође претпразници и потпразници великих празника.¹⁵ Можемо претпоставити да је једном слабо образованом парохијалном свештенику или монаху из XVI века црвени знак поред назива празника или црвеним словима обележен претпразник био довољан разлог да помисли да је реч о великом заповедном празнику. Од идеје свештеника до њене реализације, односно до успостављања заповедног празника, био је мали корак.

Табела 1: *Број непокретних заповедних празника према Зборницима за цујинике из XVI века*

	Број непокретних празника		
	1520–1536.	1547.	1566.
Јануар	5	10	11
Фебруар	1	4	6
Март	1	2	3
Април	1	3	1
Мај	—	3	5
Јун	1	3	4
Јул	1	3	6
Август	3	5	4
Септембар	3	4	6
Октобар	4	4	5
Новембар	7	7	13
Децембар	4	6	9
Укупно	31	54	73

Манојло Грбић је сматрао да се прослављање великог броја празника проширило из манастира, где су се чувале мошти светитеља и где се светковао сваки важнији црквени празник. То је брзо прихваћено у народу због побожности, али и због тога што се тих дана нису радили физички послови. Остаје, међутим, отворено питање колико је на овај процес стварно утицала побожност једног сељака који је у сезони најобимнијих послова морао да прекине, на пример, сетву ради празновања неког но-

¹⁴ О знацима за обележавање празника вид. у: Ј. Мирковић, *Хеорјологија*, 10–13.

¹⁵ *Празнични минеј (Саборник)*, штампарија Божидара Вуковића, Венеција 1538 (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, Р Ср IV 1.1).

вог *црвеної слова*, а колико свештеници казнама које су изрицали због непоштовања одређеног празника. Грбић је умножавање празника везивао за период почетка XVIII века, истичући да су Срби у Хабзбуршкој монархији још крајем XVII века славили нерадно само 17 великих празника.¹⁶ Тај процес је ипак почео раније и верујемо да није познавао границе царстава у којима су тада живели Срби.

Умножавање празника настављено је током XVII века као последица све већег руског културног утицаја. Бројни монаси одлазили су у Русију по милостињу и помоћ за своје манастире, и враћали се с новцем и даровима, међу којима је било богослужбених књига.¹⁷ Повећана потреба за књигама, услед недостатка српских, подстакла је и трговину штампаним књигама из Русије. Утицај руске црквене књижевности у овом периоду, односно богослужбених књига међу којима је било и месецослова, огледа се у проширењу календара празника руским култовима. Срби тада почињу да славе већи број празника у част руских светитеља и догађаја из руске историје. С друге стране, живећи под влашћу страних владара Срби су чували успомену на самосталну државност и неговали сећање на владаре из династије Немањић. Захваљујући патријарху Пајсију (1614–1647), развијао се култ Стефана Првовенчаног и цара Уроша, којима је написао службе и житија. Убрзо су почели да се славе њима посвећени празници, који у почетку нису били заповедни. Постоје назнаке да би патријарх Пајсије могао бити и „непознати” аутор текстова којима је створен култ Стефана Штиљановића.¹⁸

Ако је и било неке разлике у броју празника које су славили Срби у Хабзбуршкој монархији и у Османском царству, она је нестала после Бечког рата, односно Велике сеобе 1690. године. Бројно српско становништво и свештенство које је тада пребегло под власт хабзбуршког владара пренело је и чувало своје обичаје и традицију у новој држави. Питање слављења великог броја заповедних празника није се постављало у почетку, будући да је Привилегијама Србима гарантована слобода вероисповести, под којом је подразумевано и слободно слављење празника. Током прве половине XVIII века мешање државе у питање верских празника одражавало се кроз захтеве да православно становништво поштује велике празнике које римокатолици обележавају према Грегоријанском календару: Божић, Ускрс, Духове и Телово. Суштина је била у томе да Срби тих дана не треба да обављају оне послове који стварају буку и ометају римокатоличку мису. У прво време, наредбе су се односиле само на наведене празнике, да би педесетих година државне власти захтевале

¹⁶ М. Грбић, *Карловачко владичанство. Прилози к историји Српске православне цркве*, II, Карловац 1891, 214.

¹⁷ Више података о боравцима манастирских делегација у Русији током XVII века вид. у: С. М. Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека”, *Споменик СКА* 53 (1922).

¹⁸ П. Ивић, „Језичке одлике код Срба у раздобљу од 1537. до 1699. године”, *Историја српског народа*, III/2, Београд 1994², 128, 132–133.

да православни и у време других римокатоличких празничних дана затворе радње и радионице у време од 8 до 11 часова и не обављају одређене занатске послове који стварају буку док траје миса.¹⁹ Будући да је на римокатоличке празнике забрањивано обављање одређених делатности и да су такви дани често били *ипраздни*, православно становништво је царске наредбе схватало као наметање слављења римокатоличких празника и употребе Грегоријанског календара.²⁰

Од доласка на власт Марије Терезије (1740–1780) мења се однос државе према празницима. Проблем нису представљали празници као обележје вере и побожности већ чињеница да их је превише слављено нерадно. То није било карактеристично само за поданике православне вере, већ и за римокатолике и унијате. Током свеобухватних реформи у Хабзбуршкој монархији јавила се идеја о променама у календару верских празника. Она је настала средином XVIII века као реакција на велики број нерадних римокатоличких празника. Смањење броја празника било је један од захтева камералиста, који су на тај начин желели да повећају број радних дана у години, а тиме продуктивност поданика, што би се позитивно одразило на државне приходе. Укидање празника отклонило би и пороке који произлазе из нерада, као што је ленствовање или пијанство, сматрали су. На иницијативу председника Директоријума грофа Хаугвица, Беч је затражио од папе Бенедикта XIV (1740–1758) да смањи број верских празника. Папа је 1751. године пристао на мали уступак који, како се касније показало, није био добро решење. Тада су 24 велика празника, који су били нерадни током целог дана, проглашени празницима мањег значаја и нерадним у првој половини дана. Нов начин решавања овог проблема почео је да заговара 1753. године професор канонског права на Универзитету у Бечу Паул Јозеф Ригер. Он је предлагао смањење броја празника који су нерадни током целог дана и укидање свих који су нерадни током дела дана. Идеју је подржавао нови канцелар гроф Кауниц, који је подстакао процес припремања јавности на редуквање празника. Истакнути професори Универзитета у Бечу и дворски саветници годинама су гласно иступали у корист редукције и објавили већи број радова којима је доказивано да држава има право да укине празнике. У међувремену, изасланици Марије Терезије преговарали су са Римом.²¹

¹⁹ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (даље: АСАНУК), фонд Митрополитско-патријаршијски архив „Б” (даље: МПБ), 1729/1, 1740/8, 1740/23, 1750/159, 1752/86, 1758/13; Д. Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713–1730”, *Споменик СКА XXXIV* (1898), 110; А. Хаџић, „Два прилога из г. 1727. за повесницу српског народа”, *Летопис МС* 125 (1881), 113–114; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, Карловац 1893, 21.

²⁰ Једна жалба Будимске епархије из 1741. године на непоштовање привилегијалних права почињала је реченицом „Светкованије Григоријанског календара усиљујет се народ светити” (АСАНУК, МПБ, 1741/102).

²¹ F. A. J. Szabo, *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge 1994, 213, 234; М. Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932, 132.

Папа Климент XIV (1769–1774) је тек 1771. године пристао да укине празнике и то је објављено булом *Breve* од 22. јуна (по новом календару). Верници у Хабзбуршкој монархији упознати су са одлуком о разрешењу празника царском наредбом од 6. октобра, у коју је укључен и текст буле. У новом календару верских празника требало је да остану само велики празници. То су, на првом месту, Ускрс и Духови, који се празнују по два дана, затим Божић и Свети првомученик Стефан, који је истовремено други дан Божића према римокатоличком календару. Такође нерадни празници били би Почетак године, Три краља, Вазнесење Господње, Телово или Брашанчево, пет Богородичиних празника (Сретење, Благовести, Успење, Рођење и Зачеће), Свети апостоли Петар и Павле, и Сви свети. Папа је у були посебно истакао да на дан светог Петра и Павла треба славити све апостоле, а на дан Св. првомученика Стефана све мученике. Тако су на неки начин празници обједињени. Поред наведених, било је дозвољено и слављење једног националног, односно свеца-заштитника хабзбуршких држава и покрајина. Тако је царском наредбом званично потврђено да је, на пример, Свети Леополд заштитник Аустрије, Свети Вацлав Чешке, а Свети Стефан (Иштван) Мађарске. Према овој редукцији, у римокатоличком календару остало би 16 празника, тј. 18 празничних дана. Наглашено је и то да су нерадне све недеље у току године.²²

Активности везане за редуковање римокатоличких празника временски су се преклопиле с планирањима реформе у Карловачкој митрополији. То је неминовно отворило и питање великог броја празника које је нерадно прослављало православно становништво. Један од заговорника потребе да се редукује српски календар верских празника био је барон Колер, од 1768. године председник Илирске дворске депутације. Прилика да се започне реформа календара јавила се 1769. године током заседања Народно-црквеног сабора, а затим и Архијерејског синода у Карловцима.

На једној од седница Сабора, одржаној крајем јула 1769. године, комесар генерал гроф Хадик затражио је да му епископи доставе списак свих празника који се обележавају у Српској православној цркви, с подацима о томе ком светитељу је сваки од њих посвећен и на који начин се слави. Занимало га је на које празнике би могло да се ради, односно који би могли да се укину, *гишијендирају*. Комесар је тада истакао да је Марија Терезија примила тужбу на православне свештенике који сами *умножавају* празнике, и то најчешће оне који се славе лети, па људи не могу да раде у време најважнијих пољских радова. Гроф Хадик је обавестио Сабор да је царица наредила да се укину сви празници који су уведени у последњих 10 година и да ниједан нови празник не може да се слави без одобрења владара. Иако је изречена оптужба звучала уопштено, нема сумње да је комесар располагао подацима којима је могао да је поткрепи. Илирска дворска депутација се дуго припремала за почетак ре-

²² *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780* [Kropatscek J. (Hg.)], B. 6, Wien 1786, 407–416.

форме Српске цркве и годинама је прикупљала податке о стварном стању у Карловачкој митрополији. Међу разним тужбама које је Депутација примала против несавесних парохијалних свештеника сигурно је била и нека везана за успостављање новог празника. Епископи и посланици су на Сабору покушавали да увере комесара да те оптужбе нису тачне објашњавајући да, према канонима, свештеници не могу сами да уведу нове празнике и да они то не чине. Празници се славе у част светитеља који су посвећени пре 300, а не пре 10 година, тврдили су.²³

На једној од наредних седница комесар је поновио захтев за спецификацију празника и појаснио је да их треба разделити на три категорије: оне који ће бити нерадни дани, односно који су *без разрешења*, затим оне који се могу *разрешиити* да буду радни дани и у трећој категорији треба да буду заштитници локалних заједница и храмова, као и заветни дани. Према објашњењу комесара, синаксар с категоризацијом верских празника биће подељен војним командама, жупанијама, властелинствима и другима, како би знали да не присиљавају православне вернике да раде на одређене дане. Сабор је јавно изразио бојазан да ће државне власти укидати празнике, а гроф Хадик је заменио тезу и уверавао посланике да Привилегије гарантују Србима слободу вере и закона, као и употребу старог календара, мислећи на рачунање времена према Јулијанском календару. Објаснио је да је календар празника потребан само зато да би Марија Терезија знала „колико у години свецев светите“.²⁴

Међутим, пред распуштање Сабора, комесар је новоизабраном митрополиту Јовану Георгијевићу (1769–1773) предао поверљиво писмо Марије Терезије и барона Колера, којим је објашњавана потреба укидања превеликог броја православних празника. Царица је, између осталог, позвала митрополита да своју благодарност покаже тако што ће извршити њену вољу и укинути одређени број празника. То је била најава онога што се догодило на заседању Архијерејског синода.²⁵

Једна од главних тема расправе на Синоду била је управо редукција празника. Са синодског заседања сачувана су два календара, један на руско-српском и други на латинском језику. Заједничко им је то да носе исти датум синодске седнице која је одржана по Јулијанском календару 20. децембра, а по Грегоријанском 31. децембра 1769. године. Број празника обележених као заповедни, као и оних који би могли бити разрешени, разликује се у овим списковима. Календари, међутим, показују да је Синод, пре но што је приступио разрешењу, успоставио 10 нових заповедних празника посвећених српским светитељима. Наиме, до тада заповедни празници били су само Свети Стефан Дечански (11. новембар), Свети Сава (14. јануар) и Свети Симеон Мироточиви (13. фебруар). У оба поменуто календара као *црвено слово* обележени су и следећи празници:

²³ АСАНУК, МПБ, 1769/82.

²⁴ Исто.

²⁵ М. Костић, *Гроф Колер*, 134.

24. септембар – Свети Симеон (Стефан Првовенчани), 4. октобар – Свети Стефан Штиљановић, 9. октобар – Свети Стефан деспот (Бранковић), 28. октобар – Свети Арсеније архиепископ, 30. октобар – Свети краљ Милутин, 2. децембар – Свети цар Урош, 10. децембар – Свети Јован деспот (Бранковић), 18. јануар – Свети Максим деспот (Ђорђе Бранковић), 15. јун – Свети кнез Лазар и 30. јул – Преподобна мати Ангелина.²⁶

У календару на рускосрпском језику, уз 146 дана истакнути су непокретни празници писани црвеним мастилом. Том броју треба додати 10 покретних празника, наведених на другом списку, и нерадне недеље, чији је број у зависности од распореда празника могао да се креће од 42 до 49 годишње.²⁷ Према наведеном календару, у току једне године било је највише 205 нерадних дана. То би значило да је једном сељаку или занатлији преостајало око 160 дана када је могао и смео да ради, а у то је тешко поверовати. Да је реч о преувеличаном броју показује пажљивија анализа пријављених заповедних празника. Као *црвено слово* обележени су и они дани који то нису били, на пример, сви претпразници или потпразници великих заповедних празника. Обележени су скоро сви празници посвећени хришћанским мученицима и око 60 дана посвећених руским светитељима. Није искључено да је као основа за овај календар послужио један руски месецослов који је у Венецији 1765. године прештампао Димитрије Теодосије(вић).²⁸ Стиче се утисак да је овакав календар смишљено начињен и да је број заповедних празника намерно увећан како би Синод имао више могућности у доношењу одлуке о редуковању, тј. да би могао да задржи што већи број празника који су стварно слављени. Звездама испред датума, посебно је обележено 69 заповедних празника који би могли бити разрешени. Према овом предлогу остало би 77 непокретних празника и уз 10 покретних, било би их укупно 87.²⁹

Комесар се, према свему судећи, није преварио и поверовао да поменути календар одражава стварно стање. Њега је Илирска дворска депутација претходно добро припремила и обавестила о темама синодске расправе, тиме и о празницима. Могуће је да је то био разлог за састављање новог календара на латинском језику, са знатно мање *црвених слова*. Синод је у другом календару истакао 107 дана са непокретним заповедним празницима, а у посебном списку на последњем листу и 10 покретних празника. *Festa mutabilia* били су Лазарева субота, Цвети, Велики петак, Ускрс са Ускршњим понедељком и Ускршњим уторком,

²⁶ АСАНУК, Фонд Митрополитско-патријаршијски архив „А” (даље: МПА), 1769/299; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 214–215; III, 26; М. Костић, *Гроф Колер*, 135.

²⁷ Поред Цвети, Ускрса и Духова који се славе недељом, у току године могло је и до седам празника да „падне” на недељу, како се то у народу каже, о чему сведоче календари из XVIII века.

²⁸ *Мјесецов*, Москва [објавио Димитрије Теодосије(вић), Венеција] 1765 (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РТКСр I 95). У овом месецослову наведено је 108 непокретних заповедних празника међу којима је и Свети Сава, који се у Русији слави од XVI века.

²⁹ АСАНУК, МПА, 1769/299 (Календар на рускосрпском језику).

Вазнесење Господње – Спасовдан, и Духови са Духовским понедељком и Духовским уторком. Разлика у броју празничних дана у односу на први календар је у томе што су овога пута изостављени претпразници, потпразници, многи руски празници и они посвећени хришћанским мученицима. За разрешење су предложена 42 заповедна празника. На тај начин остало би их 75, од којих 65 непокретних и 10 покретних.³⁰

Вероватно грешком, из календара на латинском језику изостављена су четири заповедна празника. Почетак индикта, тј. Нова година (1. септембар), Свети Јоаким и Ана (9. септембар) и Свети Лука (18. октобар) били су стари празници, обележени као *црвено слово* још у *Зборнику за цушнике* из 1566. године, док је Преподобни Аврамије Ростовски (29. октобар) био новији празник.³¹ Према томе, тачан број празника с којим је Архијерејски синод 1769. године почео реформу српског верског календара био би 121.

Треба узети у обзир да је Синод 1769. године, пре одлуке о укидању, успоставио 10 нових празника. На основу тога се може закључити да су Срби у Хабзбуршкој монархији до терезијанских реформи славили 111 празника и недеље. То би значило да нису радили више од 153, а највише 160 дана годишње, у зависности од распореда празника.

Напред приказани број празника, односно укупан број нерадних дана, мањи је од оног који се помиње у литератури, а који се креће између 164 и 193.³² Неспорно је да је био велики, а то у потпуности објашњава мотиве Марије Терезије да путем реформе календара својим поданицима повећа број радних дана. Ипак остаје сумња да су сви празници пријављени на Синоду били прихваћени у народу као заповедни. Јер, ако би свако славио баш сваки празник, Срби не би радили пет месеци годишње. Највише нерадних дана било је у периоду од пролећа до јесени у сезони пољских радова, мада није било много другачије ни у зимским месецима.

Синод се 1769. године сложио да укине 56 празника, од којих 45 заповедних и 11 мањих, названих провинцијалним. После потврде владара, одлука је објављена у Регуламенту 1770. године, у коме је истакнуто да је

³⁰ АСАНУК, МПА, 1769/299 (Календар на латинском језику). У списку покретних празника наведен је и Божић, иако непокретан, зато што се празновао три дана. На последњој страни је и списак од 11 тзв. провинцијалних празника, који нису заповедни за цео народ, већ их нерадно прослављају поједине општине или породице. На том списку су: преп. Киријак Отшелник — Михољдан (29. септембар), преп. мати Параскева — Св. Петка (14. октобар), Св. Игњатије Богоносац (20. децембар), Св. Теодор Стратилат (8. јун), Св. Козма и Дамјан (1. јул), Св. Прокопије (8. јул), Сабор Св. архангела Гаврила (13. јул), Св. Кирик и Јулита (15. јул), Св. Марија — Огњена Марија (17. јул), Св. Марија Магдалена — Блага Марија (22. јул) и Св. Пантелејмон (27. јул).

³¹ Године 1769. разрешени су празници Почетак индикта и Свети Јоаким и Ана, 1774. године Преподобни Аврамије Ростовски, а 1786. године Свети Лука.

³² М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенићу*, Сремски Карловци 1899, 41; М. Костић, *Гроф Колер*, 132, 145. Иако није наглашено, у ове бројеве су свакако укључене и нерадне недеље. Димитрије Руварац у раду „Како је постао данашњи број заповедних празника код Србаља?“ (*Хришћански весник* X/6–7, 500) наводи 109 непокретних празника слављених пре реформе. Кад се том броју дода 10 покретних празника и највише 49 недеља, добија се 168 нерадних дана годишње.

број празничних дана смањен договором саборско-синодског комесара, митрополита и епископа. Празничних дана било је превише, објашњено је у тексту, и редукција је учињена да би били повећан број радних дана и спречено ленствовање које произлази из нерада. Празнике који су укинати имају право да славе само насеља, храмови или породице чијим су светитељима заштитницима они посвећени, док други у те дане треба да обављају свакодневне послове. У посебном додатку (Д) штампан је списак разрешених празника.³³

Задатак састављања новог календара Илirsка дворска депутација препустила је митрополиту Јовану Георгијевићу. Први пут после редукције, календар је објављен у прилогу зборника молитви које је он одабрао, и штампан је у Бечу марта 1771. године у штампарији Јосифа Курцбека. Иза молитви и опште стихире, песме којом је славio Србе светитеље, митрополит је додао нови календар. Календар је почео од септембра и црвеним мастилом обележено је 69 непокретних заповедних празника.³⁴ Међутим, митрополит је изоставио три важећа празника, задржао у календару пет који су били укинати 1769. године и додао је један који раније није био заповедни.³⁵ Без обзира на то да ли су у питању митрополитове или штампарске грешке, тај календар није био коначно решење. Кроз митрополитов Молитвеник свештенство и народ су, између осталог, почели да се упознају са одлукама Архијерејског синода и у томе је његов значај. Почетком априла 1771. године Илirsка депутација пожуривала је митрополита Јована да заврши започети посао и он је припремљени календар послао у Беч крајем маја.³⁶

Прво званично издање ревидираног православног календара објављено је у Курцбековој штампарији почетком јула 1771. године. Да би се избегли неспоразуми и погрешна тумачења, иза насловне стране црвеним словима штампано је објашњење намењено читаоцима и корисницима: „Под знамењем сим * [звездица] празници разрешени су, в којорих дјелати јест безгрешно”. Идеја да се јасно обележе укинати празници

³³ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et aplyssima collectio*, ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis 1907, 558–559, 569–570.

³⁴ *Собрание избранных молишев во оупоиребление пресвятыих духовнаго и мирскаго чина особъ въ видъ очесъ слабѣющихъ за велеиное благоговѣиисво шрудомъ и иждивениемъ Преосвещеннѣишаго Архїепископа Карловачкаго Иоанна Георгиевича, въ царствующемъ Вѣннѣѣ 1771* (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, P18Cr IV 2.1). Митрополит је стихиром славio Св. Симеона, Св. Стефана, Св. краља Милутина, Св. Стефана Дечанског, Св. Уроша, Св. Лазара, Св. Максима, Св. Јована, преподобну мати Ангелину, Св. Стевана Штиљановића, Св. Саву и Св. Арсенија.

³⁵ Укинати заповедни празници које је митрополит Јован оставио у календару били су Св. пророк Захарија (5. септембар), Прво и друго обретење главе Св. Јована Крститеља (24. фебруар), Сабор Св. архангела Гаврила (26. март), Сабор Св. 12 апостола – Павловдан (30. јун) и Св. велики кнез Михаило тверски (22. новембар). Празник посвећен Св. апостолу Филипу (11. октобра), који је митрополит обележио као заповедни, није био *црвено слово* нити у синаксарима из XVI века, нити у календарима са Синода 1769. године, а не налази се ни у списку укинутих празника. Митрополит је изоставио важеће празнике Сабор Пресвете Богородице (26. децембар), Свети првомученик Стефан (27. децембар) и Преподобни Антоније Велики (17. јануар).

³⁶ М. Костић, *Гроф Колер*, 135.

била је добра. Међутим, називи разрешених празника штампани су црвеним мастилом, као и оних који су остали заповедни, и то је могло да изазове забуну. Као већина Курцбекових издања и ово је имало недостатке и грешке у штампању.³⁷

Резултат редукције био је нов календар са укупно 76 непокретних и покретних заповедних празника, које славе *илирски* и *валахијски* православни народи у Хабзбуршкој монархији, како је то писало на насловној страни првог Курцбековог издања. Кад се том броју празника додају недеље, долази се до распона од 119 до 125 нерадних дана у току године. Првом реформом календара радна година продужена је за месец и по дана.

Нови календар није изазвао веће незадовољство у народу, будући да је велики број укинутих празника био посвећен страним светитељима. Поред тога, празници посвећени Србима светитељима нису укинати. Напротив, Синод је њихов број повећао.³⁸

Међутим, 1772. године, унијатски апостолски викар за Хрватску, касније крижевачки бискуп, Василије Божичковић покренуо је иницијативу да се укину сви празници посвећени Србима светитељима. Божичковићева агресивна акција скренула је реформу календара верских празника на други ток. Ако су раније редукцију празника водили економски разлози, од 1772. године она добија верски и политички карактер. Илирска дворска депутација пренела је Божичковићево мишљење Марији Терезији у једном од својих извештаја, иако је било јасно да је оно у много чему претерано и неумерено. Наиме, Божичковић се трудио да докаже како реформа празника спроведена 1769. године није била добра, јер Срби славе већи број празника него што би требало да их буде. Критиковао је календар штампан у Курцбековој штампарији и истакао је да су, наводно, изостављени многи светитељи које славе и православни и римокатолици, а да је унет велики број светитеља из Србије и Русије. Према његовом мишљењу, требало је да буде само 14 православних празника, без недеља, а како је тврдио, од 1769. године број празничких нерадних дана у години повећан је на 122. Сматрао је да од празника посвећених српским светитељима у календару треба да остане само празник Светог Саве. Викар је посебно нагласио да српски светитељи, пре свих Немањићи, нису правилно канонизовани и да због тога треба укинути њима посвећене празнике. Помињање канонизованих српских владара и јерархије код народа подстиче идеју о обнови самосталне државе, одно-

³⁷ Вероватно грешком, из званичног календара за 1771. годину изостављени су важећи празници 18. октобар, 26. и 27. децембар. Као заповедни обележени су празници слављени 15. маја и 7. децембра, који то нису били. (*МѢСАЦОСЛОВЪ* Восточнаго православнаго греческаго Исповѣданїа въ державахъ Цесарокралевакаго Апостолїческаго Величества обрѣтающагосѧ славеносербскаго и валахїйскаго Народа не унитоуѧ. Напечатасѧ въ царствующемъ Градѣ Вѣннѣ, въ Цесаро-Кралевакской-придворной Иллустріческой и Восточной Типографїи Куврѣ Юсифа Лоренца Курцбека в лѣто от Р[о]ж[дес]тва Хр[ис]това 4аѡа (1771), м[есе]ца Іуліа, 3 (7.) дна (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РПСр I 8.1).

³⁸ М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 24–27.

сно идеју о издвајању у посебно политичко тело у оквирима Монархије. Помињање руских светитеља јача везу са православном Русијом и отежава спровођење уније, истицао је Василије Божичковић. Та његова схватања нашла су плодно тло у Бечу и уклопила се у политику јачања суверенитета државе.³⁹

У међувремену била је извршена реформа римокатоличког календара празника и било је јасно у ком правцу би требало да иде и редукција празника других конфесија. Модел за другу редукцију српских празника пронађен је током заседања Синода унијатске цркве из Хрватске, Угарске и Ердеља, који је одржан у Бечу током марта и априла 1773. године. После дужих расправа Синод је одлучио да се објави заједнички календар унијатских цркава с празницима посвећеним оним светитељима које је Православна, тј. Грчка црква „признала као праве и несумњиве”. Требало је објавити календар какав је био „у најстаријим временима”, у коме би остало само 16 празника који се славе „од давнина” и 52 недеље, које су нерадни дани. Договорено је да се изоставе празници посвећени националним светитељима, међу којима је било највише Русина. Могло се чути и то да ће празници код унијата бити укинати истовремено када и у Православној цркви.⁴⁰

По завршетку унијатског Синода, у пролеће 1773. године, Илирска дворска депутација предложила је Марији Терезији да повуче српски календар из 1771. године. Требало је извршити нову редукцију, којом би број празника био сведен на 16, колико их је било и код римокатолика. Царица је упутила, тада већ грофа, Колера да то питање реши у договору с карловачким митрополитом. Међутим, митрополит Јован Георгијевић је убрзо умро, а администратор Карловачке митрополије епископ Мојсије Путник истицао је да о укидању празника може да одлучује само Архијерејски синод који треба да се састане после изборног сабора.⁴¹

Док су трајале припреме за Народно-црквени сабор, гроф Колер је наложио цензору за српске књиге при Курцбековој штампарији у Бечу Атанасију Димитријевићу Секерешу да састави календар комбинујући стари грчки календар и календар штампан 1771. године. Секереш је предложио да се укину сви преостали празници посвећени руским светитељима и да се светковање провинцијалних и заветних празника пренесе на недељу, која је ионако нерадни дан. Према његовом предлогу, укупан број нерадних дана у години био би 88, укључујући недеље. Илирска дворска депутација сматрала је и тај број превеликим, истичући да треба разрешити још најмање 18 празника, међу којима и трећи дан Божића, Ускрса и Духова. Будући да је намера била да се редукција изврши преко Архијерејског синода који је требало да заседа после Сабора 1774. годи-

³⁹ Архив Војводине (даље: АВ), Фонд Илирска дворска комисија, депутација (даље: ИДД), кутија 18, док. бр. 793; М. Костић, *Царски духовници и пројекти уније међу Србима*, Сремски Карловци 1922, 7; Исти, *Гроф Колер*, 136–140.

⁴⁰ М. Костић, *Гроф Колер*, 142–144.

⁴¹ Исто, 144.

не, Депутација је одмах почела да припрема комесара. Саветовала га је да наведе епископе да се сагласе са смањењем што већег броја празника. Образложење које би комесар, у случају потребе, требало да изнесе на Синоду садржало је аргументе истицане и приликом реформе римокатоличког календара: празници нису битан део религије, они су ствар Цркве и Црква има право да их мења, превелики број празника омета благостање народа и води нераду и лењости. Требало је да истакне и то да се слободна употреба Јулијанског календара према Привилегијама односи на начин рачунања времена, а не на празнике. Према најамбициознијим плановима насталим у Бечу, требало је да остане само 16 православних празника, односно 18 празничних дана, као у римокатоличком календару. Од тога се, према свему судећи, одустало јер би то могло да изазове велико узнемирење међу српским становништвом.⁴²

Јуна 1774. године почело је заседање Архијерејског синода. На седници одржаној (14) 25. августа, комесар генерал барон Матезен објавио је одлуку владара о повлачењу календара штампаног 1771. године. Пренео је захтев за смањењем броја празника и предао је епископима раније припремљен формулар календара. Поред великог броја заповедних празника чије је укидање захтевано, узнемирење епископа изазвала је и примена тзв. хебдомалног метода у формулару календара, односно поделе дана на седмице, а то је била новина. Комесар је уверавао епископе да то није ограничење Привилегија нити наметање Грегоријанског календара и истицао је да се редукција врши само због повећања броја радних дана.⁴³

Сачувани извори са заседања Синода указују на то да је расправа о укидању празника била дуга и тешка, и да је списак празника које треба разрешити састављан у етапама. Није познато који је предлог календара комесар први изнео пред Синод. Од почетка заседања било је извесно само то да у новом календару треба да остане 17 великих празника, а о другима је расправљано. То су: Рођење Пресвете Богородице (8. септембар), Св. Јован Златоусти (13. новембар), Ваведење Пресвете Богородице (21. новембар), Св. Никола (6. децембар), Божић (25. децембар), Сабор Пресвете Богородице као други дан Божића (26. децембар), Обрезање Господње (1. јануар), Богојављање (6. јануар), Сретење (2. фебруар), Благовести (25. март), Рођење Јована Крститеља (24. јун), Свети апостоли Петар и Павле (29. јун), Преображење Господње (6. август), Успење Пресвете Богородице (15. август), Усековање главе Св. Јована Крститеља (29. август), и покретни празници Ускрс и Духови. Наведени празници били су посебно истакнути на једном концепту састављеном током заседања. Са мањим разликама, тај списак је личио на реформисани римокатолички

⁴² АВ, ИДД, кутија 21, док. бр. 851, 852; М. Костић, *Гроф Колер*, 144–145; Исти, „Доситејев пријатељ и саветник Секереш”, *Глас САНУ* CCLVI (1963), 35.

⁴³ АВ, ИДД, кутија 21, док. бр. 877; Д. Руварац, „Рад синодски 1774. и 1775”, *Српски Сион* XIII (1903), 649; М. Костић, *Гроф Колер*, 145–147.

календар. Међутим, коначна одлука била је резултат мучних расправа, притисака комесара и отпора који су пружили епископи.⁴⁴

У првом тренутку Синод се сложио да разреши 20 празника. Будући да је то било испод очекивања државних власти, комесар је епископима пренео нове захтеве владара. Требало је да се „цело двигнут“, односно разреши, и празници посвећени светим великомученицима Димитрију (26. октобар) и Георгију (23. април), као и Св. Јовану Златоустом (13. новембар). Захтевано је да се споје два празника посвећена Св. Николи, односно да се Пренос моштију (9. мај) слави истог дана када и Св. Никола (6. децембар). Предложено је померање датума тзв. провинцијалних, односно мањих празника, који би требало да се споје са најближим празником посвећеним апостолу или другом свецу. То је било блиско идеји Атанасија Димитријевића Секереша о померању провинцијалних празника на недељу.⁴⁵

Истом приликом изнета је наредба о успостављању националних празника. Према свему судећи, у Бечу је раније донета одлука да се Свети Константин и Јелена (21. мај) славе као национални празник православног Грка и то је саопштено Синоду, коме је остављен избор српског националног празника. Празници посвећени Србима светитељима, међу којима је Синод требало да изабере један, названи су *йпровинцијалним*. Назив *йпровинцијални* се у званичним државним документима обично користио у значењу мањег православног празника, који славе поједине општине, храмови или породице. То несумњиво показује да српске празнике Двор није сматрао правим заповедним, било због тога што их је већина успостављена као *црвено слово* тек 1769. године, било због тога што је прихватио аргументе Василија Божичковића. Зато је и захтевано укидање празника посвећених Србима светитељима.

После низа непријатних нових захтева и наредби, комесар је саопштио и једну добру вест. Марија Терезија је одлучила да усвоји молбу Синода, те је одобрила да се православни Божић, Ускрс и Духови прослављају по три дана, као и раније. Међутим, захтевала је и да се у календару обавезно примени метод поделе дана на седмице с јасном ознаком седмичних и недељних дана. Међу осталим владарским примедбама и захтевима били су и они који се односе на начин обележавања празника у календару. Било је јасно да начин на који су укинута празници обележени у календару из 1771. године није био добар и да су црвеним мастилом штампани називи празника и звездице испред њих збуњивали вернике. Зато је наређено да се у наредном календару сви укинута празници штампaju црним мастилом као и „прочији работни дни, без различија”.⁴⁶

На захтев комесара да укине још празника, Синод је саставио списак оних на чије разрешење не пристаје. Поред напред наведених 15 великих непокретних празника, на списку их је набројано још 35, укупно

⁴⁴ АСАНУК, Фонд Свети Архијерејски Синод (даље: Синод), 1774/263.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

50 празника. Међу њима су Св. Димитрије, Св. Георгије, Св. Јован Зла-тоусти, Пренос моштију Св. Николе, као и сви српски празници чије је укидање посебно захтевано. Када се том броју дода трећи дан Божића, који је изостављен, затим покретни празници Ускрс и Духови који се прослављају три дана, као и Велики петак и Вазнесење, добијамо 59 празника који би према мишљењу Синода требало да остану заповедни.⁴⁷

Током даљег заседања притисак комесара ишао је највише у правцу разрешења празника посвећених Србима светитељима. Није нам познато како је текла расправа, а неспорно је да су епископи на крају били приморани да попусте. Јануара 1775. године Марија Терезија је потврдила нови календар празника и најавила да ће бити штампан пред Ускрс.⁴⁸ Она ипак није била задовољна синодским закључком. Отпор епископа и њихову упорност да не попусте више него што морају Марија Терезија је касније описала у једном писму папи Пију VI (1775–1799) као последицу великог незнања и сујеверја саме нације.⁴⁹

У окружници којом је, (20) 31. марта 1775. године, тражио од епископа да почну оглашавање „всех двигнутих и умалених праздиков” у својим епархијама, митрополит Вићентије Јовановић Видак (1774–1780) је навео и списак православних празника које је потврдио владар. *Црвена слова* у новом календару требало је да буду 36 непокретних празника, укључујући три дана Божића, као и осам покретних празника, односно по три дана Ускрса и Духова, затим Велики петак и Вазнесење. Тако би остала 44 православна заповедна празника. Разрешено је десет празничних дана посвећених Србима светитељима⁵⁰ и укинута су још два празника, али су као заповедни остављени други празници који су обележавани тих дана.⁵¹ У календару је био само један српски празник посвећен Светом Сави и један грчки посвећен светим Константину и Јелени. На тај начин успостављени су национални празници по принципу раније уведених римокатоличких празника посвећених свецима заштитницима хабзбуршких држава и покрајина. Према одлуци Синода, разрешена су 32 заповедна празника, међу којима покретни Лазарева субота и Цвети. Ни празник Пренос моштију Св. Николе више није био *црвено слово*.⁵² Митрополит

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ АСАНУК, Синод, 1775/298.

⁴⁹ М. Костић, *Гроф Колер*, 148–149.

⁵⁰ Од заповедних празника посвећених Србима светитељима Архијерејски синод је 1774. године укинуо 24. септембар (Св. Стефан Првовенчани), 4. октобар (Св. Стефан Штиљановић), 28. октобар (Св. Арсеније архиепископ), 30. октобар (Св. краљ Милутин), 11. новембар (Св. Стефан Дечански), 2. децембар (Св. краљ Урош), 10. децембар (Св. Јован деспот), 13. фебруар (Св. Симеон Мироточиви), 15. јун (Св. кнез Лазар) и 30. јул (Преп. мати Ангелина). Датуми су наведени према старом календару.

⁵¹ Дана 9. октобра, када се славио празник посвећен Светом деспоту Стефану, остао је заповедни празник посвећен апостолу Јакову Алфеову, а 18. јануара, уместо празника посвећеног Светом деспоту Максиму, остао је заповедни празник посвећен светим Атанасију и Кирилу.

⁵² Није позната одлука Синода поводом предлога да се Пренос моштију Св. Николе споји са празником посвећеном Св. Николи. У касније штампаним календарима налази се и празник Пренос моштију, штампан црним мастилом.

је подсетио да приликом оглашавања треба посебно истицати да Синод има *право и власт* да укида празничне у корист радних дана неопходних *земљоделцима*, и да ће се на тај начин проблем „праздности и пијанства разрешати и умалити”. Подсетио је и да је народ дужан да се повинује одлукама своје од Бога постављене духовне власти. То су, нема сумње, била објашњења на којима је инсистирао Двор.⁵³

Почетком јануара 1776. године Марија Терезија је посебним рескриптом потврдила закључке Синода и наредила да свештеници у свим парохијалним црквама свечано објаве укидање празника. Требало је да посебно нагласе верницима да су национални празник Срба, *Nations-Patron*, Свети Сава, а Грка Свети Константин и Јелена. Свештеницима који се буду противили укидању празника запређено је казнама и суспензијама. Царским рескриптом је најављено да ће календар, који је одобрио Синод, бити штампан за 1776. годину.⁵⁴

Митрополит Вићентије је током марта 1776. године преко Архиепископске конзисторије обавестио свештенство и народ о укидању празника. Према ранијем договору, нови *Месеџослов* објављен је пред Ускрс 1776. године и одређена му је цена од 9 крајцара да би се лакше продавао и брже раширио по народу.⁵⁵

Месеџослов из 1776. године био је потпуно другачији у односу на раније објављене календаре. Штампан је квалитетније, био је илустрован и визуелно лепши, с више садржаја. Та књижица је почињала родословом царске породице којим су поданици упознати са основним подацима о датумима рођења, титулама, браковима њених чланова. Затим је следио списак саветника и службеника Илирске дворске депутације, као и списак архијереја Карловачке митрополије. Уз календар су комбиноване „нравоучителнија притчи” штампане на десном ступцу страница, а празници на левом. Странице са месечним распоредом празника раздвајале су оне са дугом поуком о напретку који се може постићи кроз школовање и учење. На крају је објављен текст са илустрацијама и значењем зодијачких знакова и табеле за прерачунавања новца. Када је реч о празницима, *црвена слова* су штампана према закључку Синода. Будући да је календар важио за православни, односно „грчко не унитског закона народ”, како је то писало на насловној страни, била су обележена и оба национална празника.⁵⁶

Нови календар дочекан је у народу са великим неповерењем. Пре свега, празници посвећени српским светитељима више нису били *црвено*

⁵³ АСАНУК, Синод, 1775/345.

⁵⁴ Д. Руварац, „Рад синодски 1774. и 1775”, 725; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 28–29; М. Костић, *Гроф Колер*, 147–148.

⁵⁵ АВ, ИДД, кутија 21, док. бр. 903, 904, 975; М. Костић, *Гроф Колер*, 150. Већ следеће издање календара, за 1777. годину, било је јефтиније и коштало 7 крајцара.

⁵⁶ *М[ѢСА]ЦОСЛОВЪ* за иже в Цесаро-Кралеvскихъ державахъ обрѣтающійся греческаго не унитскаго закона народъ на лето воплощеніа Хр[ис]това 1776. По уставу иже в Карловцѣ бившаго не унитыхъ еп[и]скоповъ Сvнода, напечатанъ в Ц[есар]ствующемъ градѣ Вiеннѣ. При Иосифѣ Курцбекѣ Ц. Кр. восточноѣ Иллѣрическомѣ тѣпографѣ дворномѣ (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РПСр II 6.1).

слово и из њихових назива изостављена су национална обележја, тј. није било наглашено као раније да су *српски*. Поред тога, примењен је хебдомални метод поделе дана на седмице, чега раније није било. Новина је била и увођење немачког језика у православни календар, будући да су сви поучни текстови штампани двојезично.⁵⁷

Календар је био лоше прихваћен и, упркос ниској цени, продато је мање од 150 примерака. Унете новине погодовале су ширењу вести да је Србима подметнут унијатски календар. Поједини свештеници нису смели да објаве одлуку о укидању празника, плашећи се реакције верника. Било је и оних који су јавно протестовали и одбијали да поштују нове наредбе. Због тога се Илирска дворска депутација током 1776. године неколико пута обраћала митрополиту Вићентију Јовановићу са захтевом да свештенике који не прихватају нови календар казни и отпусти из службе.⁵⁸ Као једног од противника редукованог календара, али и реформе Српске цркве уопште, власти су тада означиле архимандрита манастира Гомирје Теофана Алексића. То је био један од разлога зашто га Илирска дворска депутација није потврдила за члана Конзисторије Горњокарловачке епархије, иако га је епископ Петар Петровић предложио. Касније је, на инсистирање државних власти, премештен у Темишварску епархију.⁵⁹

Објављивање новог Регуламента, јануара 1777. године, подстакло је јавно испољавање незадовољства Срба због уведених новина, међу којима и редукованог календара. У уводу Регуламента, као и у уводу посебног прилога са списком празника, било је наглашено да је нови календар резултат одлуке Синода из 1774. године.⁶⁰ Будући да се, према царској наредби, и у парохијалним црквама оглашавало да су празници укинати на основу одлуке Синода, незадовољство народа окренуло се ка епископима. Они су се суочили с оптужбама за издају народа, вере и закона.

⁵⁷ У старијој литератури се наводи да су верници били посебно огорчени зато што је у овом календару година почињала 1. јануара, као у Грегоријанском календару (Д. Руварац, „Како је постао данашњи број заповедних празника код Србаља?“, 491; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 215). Међутим, у *Месецослову* за 1776. годину календар празника почиње од 1. септембра, када почиње и литургијска, односно Јулијанска година.

⁵⁸ АВ, ИДД, кутија 21, док. бр. 933, 934, 951; кутија 1.284 (18), док. бр. 1.008; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 215; М. Костић, *Гроф Колер*, 150.

⁵⁹ М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 249; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1996, 50–52, 54–56; М. Радека, *Горња крајина или Карловачко владичанство*, Загреб 1975, 229.

⁶⁰ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 741–741. Међу изворима који су нам били доступни, прилози Регуламента из 1777. године објављени су само у Мансијевој збирци. Ово издање има грешака, међу којима су и неке у списку празника. Из списка празника изостављени су покретни заповедни празници Велики петак и Вазнесење. Да је реч о штампарској грешци потврђује *Месецослов* из 1778. године, штампан у Бечу у Курцбековој штампарији, у коме су као *црвено слово* обележена и два поменута празника. Они су наведени и у списку празника у прилогу Деклараторије из 1779. године (*М[ѢСА]ЦОСЛОВЪ* за иже в вес Кралеvскихъ державахъ обрѣтающійся греческаго не унитскаго закона народъ на лето воплощенїа Хр[ис]това 1778, еже имать днїи 365. По уставу иже 1774 в Карловцѣ не унитыхъ еп[и]скопѣвъ Св[я]тода. Съ дозволенїемъ Правителствующихъ. Напечатанъ в ц[е]са[р]ствующемъ градѣ Виеннѣ. При Іосифѣ от Курцбекъ Кес. Крал. восточноѣмъ Іллѣрїческомѣмъ тѣпографѣ дворномѣ (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РПСр I 6.1); J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 844).

Верници су кривили Архијерејски синод за *касирање* празника. Током побуна у Новом Саду октобра и Вршцу новембра 1777. године, као и у бројним писаним протестима српских општина могло се чути и прочита-ти да је нови календар начињен „тајно и без сваког знања народа”, издат је „именем Наших Господеј Епископов”, и њиме се забрањује слављење празника „по нашему Световосточному календару који от Светих Соборов предати јесу”. Објашњење да би славећи све своје празнике „издан-губили”, верници су слушали с неверицом јер, како су истицали, то није „дангуба” нити за њихове породице нити за царство. Сметало им је то што је календар штампан двојезично, а посебно то што уз имена српских светитеља више не пише да су српски. Зато су се шириле вести, а тиме и страхови, да је то учињено да би деца, мало-помало, заборавила, а унучи не би ни сазнали, да је реч о српским светитељима, који су „от нашега рода и племена били” и многи од њих су сахрањени на Фрушкој гори. „Нама наши свеци нису за касирање”, протестовали су Срби из Панчева, Вуковара, Будима.⁶¹

Узаврела атмосфера одразила се и на жалбу против Регуламента коју је фебруара 1778. године митрополит Вићентије Јовановић упутио Марији Терезији, и којом је, између осталог, протестовао и против укидања празника. Пре свега је истакао да је Привилегијама цара Леополда I Србима дозвољено да се држе старог црквеног календара, а народ је узнемирен зато што је календар већ два пута мењан. Пре намерно него случајно, митрополит је поистоветио Јулијански календар рачунања времена са календаром верских празника. Даље је навео да су изостављени многи празници који су слављени од давнина и које још увек славе православни верници у другим земљама. Митрополит је посебно истакао да на насловним страна-ма штампаних календара стоји да су празници укинати наредбом Синода из 1774. године и народ, стога, окривљује епископе, а не зна да је редукција празника морала да се спроведе због јаког притиска који је током заседања вршио царски комесар. Народ се боји да је нови календар унијатски и да се, између осталог, и тим путем припрема терен за унију. Митрополит Вићентије је нагласио да се у неким срединама православном становништ-ву брани слављење и оних празника који су дозвољени, као што су, на при-мер, храмовне и крсне славе. Поред тога, сами свештеници су се нашли у тешкој ситуацији када је требало да објасне верницима да неке празнике више не треба да славе, а као пример навео је догађаје у Сурчину.⁶²

⁶¹ АСАНУК, МПБ, 1777/94, 1778/9; А. Драгосављевић, „Старински рукописи”, *ЛМС* 96 (1857), 64–69; „Писмо општине панчевачке епископу Мојсију Путнику”, *Беседа* I (1860), 63; Г. Витковић, *Споменици из будимској и њешијанској архива*, III, Београд 1874, 390; Д. Руварац, „Правила за калуђере и свештенике и регуламент од 2. Јануара 1777”, *Јавор* 14 (1887), 295; Р. Михаиловић, *Из прошлости Вуковара с обзиром на тамошње Србе*, Нови Сад 1890, 95–101.

⁶² J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 745; Д. Руварац, „Жалба митрополита Вићентија Јовановића-Видака против регуламента од 2. јануара 1777”, *Архив за историју Српске православ-не Карловачке митрополије* I (1911), 72–73; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 230–231.

Догађај који се одиграо у Сурчину говори о необавештености, страху или несналажењу свештеника у одређеној ситуацији. Наиме, сурчински прота Аксентије Станисављевић одбио је да одржи службу 20. маја 1776. године, по старом календару, објаснивши окупљеним верницима да је празник укинут. Будући да је више од 20 породица тог дана обележавало крсну славу, Сурчинци су протино понашање протумачили као знак да је прихватио унију и веома су се узнемирили. Тада се умешао архимандрит манастира Хопово Јован Јовановић и објаснио да укинуте празнике могу и даље да славе породице чијим су свецима заштитницима они посвећени. Дана 20. маја обележавана су два празника. Свети мученик Талалеј био је стари празник, није био заповедни и није се налазио међу празницима укинутим 1769. или 1774. године. Други, руски празник посвећен обретенију мошти Светог Алексеја митрополита московског био је новији и као *црвено слово* обележен је у руском месецослову прештампаном 1765. године у Венецији, као и у календару на рускосрпском језику састављеном на Синоду 1769. године, у коме је број заповедних празника преувеличан.⁶³ Ни он није био на листама укинутих заповедних празника, а то посредно говори да није ни био заповедни. Према датуму најближи разрешени заповедни празник био је 19. мај, укинут 1769. године.⁶⁴ Сурчински спор је највероватније настао због незнања проте Аксентија и страха да би могао бити кажњен. Наиме, државне власти су контролисале примену прописа о слављењу празника и захтевале кажњавање свештеника који их нису поштовали. Нема сумње да је прота знао да су празници други пут укинути, о чему је раније добио обавештење митрополита или Конзисторије. Међутим, 20. мај се није налазио на списковима нити укинутих нити дозвољених заповедних празника. Нови календар је тек недавно изашао из штампе те га прота вероватно још увек није имао и није могао да провери какав је статус тог празника. Да не би направио грешку, у страху од казне, можда и рашчињења, због празника за који није био сигуран да га је дозвољено славити, прота је одбио да одржи богослужење у цркви. Међутим, двадесетак сурчинских породица могло је да прослави своју крсну славу, јер је овде била реч о празнику посвећеном њиховом свецу заштитнику, без обзира на то да ли је тај празник био укинут или не. Друге породице у насељу свакако нису смеле да празнују тог дана. Овај случај стигао је до Илирске дворске депутације која је захтевала од митрополита Вићентија да казни проту Аксентија зато што није тачно поучио, односно обавестио вернике о новим прописима слављења празника. Отворено је питање да ли је прота и сам разумео нове прописе, а на основу догађаја који се збио, могло би се закључити да није.⁶⁵

⁶³ АСАНУК, МПА, 1769/299; *Мјасецослов*, Москва [издавач Димитрије Теодосије(вић), Венеција] 1766.

⁶⁴ Дана 19. маја славила су се два празника посвећена Св. свештеномученику Патрикију и Св. Корнелију Комиљском. Други руски празник био је заповедни и укинут је 1769. године.

⁶⁵ АВ, ИДД, кутија 21, док. бр. 953.

У одговору на митрополитову жалбу, Марија Терезија је априла 1778. године истакла да Православна црква и народ треба да се држе оног календара којег су се држали и пре 1769. године, мислећи при томе на Јулијански календар рачунања времена. Свима треба да буде јасно, наставила је, да празници које је укинуо Архијерејски синод не смеју да се светкују. То је значило да реформа календара верских празника, према мишљењу владара, није довођена у питање.⁶⁶

Одговор Марије Терезије митрополиту, међутим, није ставио тачку на другу редукцију православних празника. Пометњу је унела Деклараторија из 1779. године. Као у ранијим законима, у Деклараторији су поновљене одредбе о праву православних на слободну употребу Јулијанског календара. Истакнуто је да се могу славити само они празници које је одобрио Синод 1774. године, поновљене су забране слављења разрешених празника, као и објашњење ко ипак може да их слави. У прилогу је дат списак празника који се разликује у односу на одлуке Синода из 1774. године, као и на списак из Регуламента објављеног 1777. године. У списку је наглашено да се Божић, Ускрс и Духови славе по два дана. То је значило да су државне власти, без сагласности и одлуке Синода, разрешиле три празника.⁶⁷ Нема сумње да је улогу у томе имала Угарска дворска канцеларија која је после укидања Илирске дворске депутације 1777. године преузела већи део надлежности над Србима. После тих накнадних интервенција, требало је да два православна народа, српски и грчки, славе 39 заједничких и по један национални, укупно по 40 празника.⁶⁸

Штампање календара за 1779. годину пратила је царска наредба да епископи треба да огласе народу да су празници укинати у његову корист и да је слављење разрешених празника забрањено. Горњокарловачки епископ Петар Петровић морао је то да учини у присуству представника војних власти.⁶⁹

Те 1779, последње године владавине Марије Терезије, питање православног календара верских празника било је привремено затворено. Проблем је, са становишта државних власти, био решен на начин на који је то најбоље могло да буде учињено у тадашњим околностима. С друге стране, чини се да је изостала реакција српске јерархије на накнадно укидање празника. У изворној грађи која нам је била доступна нема трага о про-

⁶⁶ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 781.

⁶⁷ Исто, 741–742. У овом издању Деклараторије има, вероватно, случајних штампарских грешака. Тако су, на пример, изостављени важећи празници посвећени јеванђелисти Луки (26. септембра) и апостолу Јакову (30. априла), који су укинати 1786. године, док је празник посвећен апостолима Вартоломеју и Варнави наведен под погрешним датумом 21. уместо 11. јуна.

⁶⁸ У изворима и старијој литератури често се наводи да су после друге редукције остала 42 заповедна празника. Та грешка је последица прештампавања календара у којима је био погрешно обележен као заповедни празник укинати трећи дан Божића и наведен грчки национални празник. На тај начин у календарима су стварно била 42 *црвена слова* (Д. Руvaraц, „Како је постао данашњи број заповедних празника код Србаља”, 494; J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 883; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 36).

⁶⁹ М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 34–36.

тесту митрополита на преиначење одлуке Синода из 1774. године. То, међутим, не мора да значи да протеста није било. Положај митрополита Вићентија у Бечу промењен је по завршетку Рата за баварско наслеђе 1779. године. Више није било потребе за мобилизацијама нити бојазни од последица незадовољства Срба, односно митрополита и његовог утицаја на расположења војника на ратиштима.⁷⁰ Сходно томе, није било потребе придавати већу пажњу српским жалбама. Деклараторијом је успостављена контрола над народно-црквеним животом Срба и Српска православна црква у Хабзбуршкој монархији подвлашћена је држави. Са становишта државних власти, овим законом решени су многи проблеми везани за Српску цркву и о њима више није требало расправљати. У ту групу проблема спадала је и реформа календара.

Идеја о новом смањењу броја празника обновљена је у време самосталне владавине цара Јосифа II (1780–1790), који је сматрао да је неопходна још једна редукција. Септембра 1784. године, митрополиту Мојсију Путнику (1781–1789) је, преко Угарског намесничког већа, стигао захтев да смањи број празника. Митрополит је тада одговорио да не може одступити од раније утврђеног и законски потврђеног броја, нагласивши да је ту одлуку донео Архијерејски синод и да је она потврђена царским законима и прописима. Тиме је, између осталог, истакао да редукцију празника не може да изврши он сам, без учешћа Синода. Поред тога, јасно је ставио до знања да се противи новој редукцији и молио је владара да не предузима „новоје умаленије Праздников”.⁷¹

Уместо одговора који, према сопственом сведочењу, никада није добио, митрополит Мојсије је почетком септембра 1785. године примио обавештење Угарског намесничког већа о одлуци владара да одобри заседање Синода који, између осталог, треба да смањи и број заповедних празника. Покушаји митрополита да избегне нову редукцију нису уродили плодом и јануара 1786. године поновљена му је царска наредба о смањењу броја празника, што треба неизоставно извршити на предстојећем заседању Синода. Обавештавајући епископа Јосифа Јовановића о одлуци владара, митрополит Мојсије је изразио наду да *умаленије* празника неће бити главна тема Синода, већ да ће то бити попуњавање упражњених епархија. Током марта у позивима епископима за Синод, митрополит није помињао редукцију празника.⁷²

На заседању Архијерејског синода, које је почело у мају 1786. године, епископи су били приморани да се сагласе са новом редукцијом. Нема сумње да је велику улогу у томе имао саборски комесар барон Орци. Током заседања Синода, као и на оном одржаном 1774. године, списак празника предложених за разрешење састављан је у етапама. На једној од

⁷⁰ Током Рата за баварско наслеђе мобилисано је 55.000 граничара, док је 15.000 остало као резерва при гарнизонима у Војној крајини (Fr. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, II, Wien 1875, 513).

⁷¹ АСАНУК, МПБ, 1786/3.

⁷² АСАНУК, МПБ, 1786/3, 1786/4.

седница одржаних током јуна усаглашена је одлука о разрешењу 15 заповедних празника. Поред тога, Синод је обновио као заповедне празнике Три јерарха (30. јануар), трећи дан Божића (27. децембар) и трећи дан Ускрса. Будући да су два православна народа у Хабзбуршкој монархији већ имала празнике посвећене националним заштитницима, Срби Св. Сави (14. јануар) а Грци Св. Константину и Јелени (21. мај), Синод је прогласио национални празник за Влахе – Св. Петку (14. октобар). На једној од наредних седница састављен је списак на коме је набројан 31 заповедни празник који треба да остане, укључујући три национална празника.⁷³

Одлука Синода о укидању празника потврђена је царским рескриптом августа 1786. године, упућеним Угарском намесничком већу. Веће је тада упозорено да спискове заповедних и разрешених празника не треба оглашавати посебном наредбом да то не би изазвало подозрење и комешање у народу. Одлуку о празницима требало је да објаве свештеници у црквама. Они би објаснили парохијанима да у дане разрешених празника могу да раде у пољу или да отварају дућане, и то треба да покажу личним примером.⁷⁴

Нови списак празника проглашен је интиматом Угарског намесничког већа октобра 1786. године. Набројан је 21 непокретни празник који важи за све православне народе у Монархији. Под бројем 22 уопштено је наведен национални празник и објашњено је да је то за Србе Свети Сава, за Грке Свети Константин и Јелена, а за Влахе Света Петка. На крају су набројани покретни празници Велики петак, Вазнесење, Ускршњи понедељак и Ускршњи уторак, као и Духовски понедељак. Нису посебно наведени Ускрс и Духови, зато што се подразумевало да су велики заповедни празници. Према овом списку и објашњењу сваки од три православна народа славио би 29 заповедних празника. Уз недеље, број нерадних дана у току године кретао би се до 79, у зависности од распореда празника.⁷⁵

Крајем октобра 1786. године митрополит Мојсије Путник обратио се протама Сремске епархије посебном окружницом којом је огласио разрешење празника. У суштини, митрополит је само поновио објашњења наведена у царском рескрипту и интимату Намесничког већа не трудећи се много да их оправда или брани. Захтевао је од прота да обавесте вернике о разрешеним празницима, да им објасне како је „безгрешно” радити у те дане и да за пример другима и они сами тада обављају пољске или домаће послове. Објавио је успостављање влашког народног празника, поред већ постојећег српског и грчког.⁷⁶

Једна реченица митрополита Мојсија из поменутог окружнице о народним празницима звучала је збуњујуће. Он је писао протама: „и нала-

⁷³ АСАНУК, МПА, 1786/440; Д. Руварац, „Како је постао данашњи број заповедних празника”, 492–483; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 36–37.

⁷⁴ М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 37–39.

⁷⁵ АСАНУК, Синод, 1776/269; J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 883–885.

⁷⁶ Д. Руварац, „Како је постао данашњи број заповедних празника код Србаља?”, 493–495.

жет се вам, а преко вас и цјелому свјашченству, да ова три преднаведена празника [Св. Саву, Св. Константина и Јелену и Св. Петку] празновати сви без разнствија дужни ће бити.” То би, на један начин, могло да се протумачи тако да су сви припадници једног православног народа дужни да славе свој национални празник. На други начин, могло је да значи и то да су сва три православна народа дужна да, без разлике, славе сва три народна празника. Том двосмисленошћу могло би се, делимично, објаснити шаренило у навођењу националних празника у касније штампаним календарима. Осим тога, скоро сва издања имала су обиље грешака и разликовала су се у броју обележених заповедних празника. Тако, у календару за 1792. годину, који је у Бечу штампао Стефан Новаковић, нису истакнути празници посвећени Св. Петки и Св. Константину и Јелени. Иако скромно, то је било званично издање календара будући да је Новаковић откупио Курцбекову ћирилску типографију. Из овог календара, вероватно грешком, изостављен је 30. јануар, празник Три јерарха.⁷⁷ За исту годину у Бечу је *Славено-сербски месецослов* штампао и Маркидес Пулио, који је међу заповедне празнике укључио Св. Саву и Св. Константина и Јелену, али не и Св. Петку. За разлику од Новаковићевог издања, у овом је година почињала од јануара.⁷⁸ Један од наредних Новаковићевих календара, за 1795. годину, почињао је од јануара. Као заповедни празник није обележен Велики петак, а наведен је трећи дан Духова, супротно одлуци Синода и потврди државних власти из 1786. године. Иако је штампан за *славено-сербски* и *валахијски* народ, како пише на насловној страни, календар међу заповедне празнике нију укључио Св. Петку. Није обележен ни празник Св. Константин и Јелена зато што се те године поклопио са Ускршњим понедељком.⁷⁹

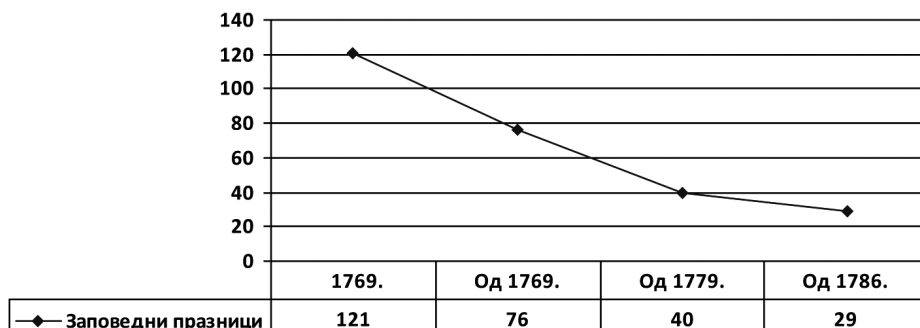
Током терезијанске реформе Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији, кроз три редукције разрешено је укупно 92 празника. Међу њима су и они који су на заседањима Архијерејског синода успостављени, па затим укидани. Треба водити рачуна о томе да је пре одржавања Синода 1769. године било 111 заповедних празника и да је током заседања успостављено још 10 нових, српских. Реформа је, тако, почела с календаром који је бројао 121 *црвено слово*, а завршена је са 29.

⁷⁷ *МЪСАЦОСЛОВЪ Сѣ Б[о]гомъ С[ве]щымъ всею лѣтою съ шабелами двѣми вѣчный КАЛЕНДАРЪ содержащими.* Въ Вѣннѣ при Г. Стефанѣ от Новаковичъ въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Іазковѣхъ Привилег. Тѣпографій. 1792 (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РПСр I 7.1).

⁷⁸ *Славено-сербскій МЪСАЦОСЛОВЪ за лѣтою высокосное 1792 кое сосѣишій оиѣ 366 дней и содержащий въ себѣ кромѣ Восіочнаго и Римски Календаръ [...].* Въ Вѣннѣ, трудомъ и иидаиѣмъ Маркідесъ Пуліо при койхъ находится (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РПСр II 8.1).

⁷⁹ *МЪСАЦОСЛОВЪ на лѣто оиѣ рождесѣва Хрїстова 1795 коѣторое естѣ иросіое содержащее въ себѣ 365 дней сочиненный во уиошребленіе всею славенно-сербскою и валахійскою народоу въ Цесар-Кралевскихъ державахъ обрѣѣиающаіоса Восіочнаго ісїовѣданіа.* Въ Вѣннѣ, при Славенно-Сербской и Валахійской Привилег. Тѣпографій (Библиотека Матице српске, Одељење старе и ретке књиге и легата, РТкСр III 199).

Графикон 2: Смањење броја заповедних празника у XVIII веку

Анализа резултата реформе показује да међу укинутим празницима већину чине они посвећени страним, углавном руским светитељима. Били су то релативно нови празници у српском календару, уведени током XVII или почетком XVIII века. Тако су Срби до реформе календара славили, између осталих, митрополите руске Филипа, Алексија, Јована, Петра; епископе, митрополите и кнежеве новгородске, тверске, ростовске, кијевске; Стефана Сурожеског и Сергија Радоњешког; појаву лика Богородице у Казању, пренос нерукотвореног лика Христа из Одесе у Цариград и много тога још. Такви празници укинати су већином 1769. године, а преостали 1774. године. Другом редукцијом почело је укидање заповедних празника мањег значаја какви су, на пример, били они посвећени зачећу Св. Јована Претече или Св. Ане, као и празника слављених у част мученика и апостола. Тај процес завршен је трећом редукцијом, када су разрешени и празници посвећени јеванђелистима. После три редукције, од празника у част апостолима у календару је остао само 29. јун (данас 12. јул) – Св. апостоли Петар и Павле (Петровдан), а од празника у част мученицима и великомученицима само два: 23. април (данас 6. мај) – Св. великомученик Георгије (Ђурђевдан) и 26. октобар (данас 8. новембар) – Св. великомученик Димитрије (Митровдан).

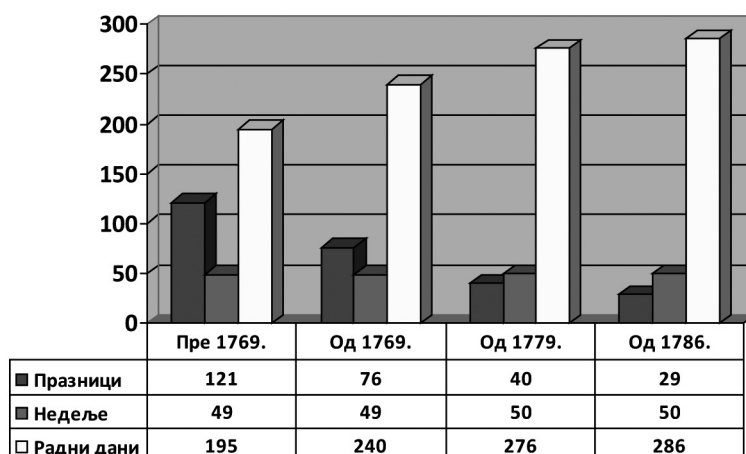
Табела II: Смањење броја српских празника у XVIII веку

	Пре реформе	После 1769.	После 1779.	После 1786.
1. Непокретни заповедни празници				
Јануар	12	10	5	4
Фебруар	6	2	1	1
Март	5	2	2	1
Април	5	3	3	1
Мај	13	5	–	–
Јун	9	5	3	2
Јул	10	3	1	1

Август	10	6	4	3
Септембар	9	5	3	2
Октобар	9	9	4	1
Новембар	10	7	5	2
Децембар	13	9	3	4
Укупно	111	66	34	22
2. Покретни заповедни празници				
	10	10	6	7
Укупно 1+2	121	76	40	29

Највећи број празника укинутих током XVIII века слављен је у оно доба године када је требало највише радити. Пољски радови су од пролећа до јесени често прекидани заповедним празницима. У ситуацијама када је било неопходно у кратком временском року поорати и посејати њиву, покосити ливаду или пожњети житарице, сељаци су нерадно славили празнике. Један од таквих месеци је мај, у коме је пре реформе календра прослављано 13 празника и било је четири или пет нерадних недеља. Није било необично, као уосталом ни данас, да се Ускрс слави у мају, тако да се неких година није радило и до две трећине дана у месецу. Ако се узму у обзир број и обим послова које је требало урадити, не чуди намера државних власти да баш тај месец ослободе од празника. Већ после друге редукције 1774. године у мају није било нити једног празника заповедног

Графикон 3: Однос броја радних и нерадних дана у години током периода реформе календра и празника⁸⁰

⁸⁰ Број недељних дана наведених у табели уз графикон везан је за број покретних празника који се прослављају у недељу. То су Ускрс и Духови, а до 1774. године и Цвети.

за Србе. Нерадне су биле само недеље и неких година дани Ускрса. Слично је и са другим пролећним, летњим или јесењим месецима у којима је значајно повећан број радних дана разрешењем постојећих празника.

Продужење радне године за три месеца свакако спада у позитивна наслеђа терезијанске реформе и оправдава економске мотиве са којима је она започета. Превелики број празника у верском календару не само православног становништва с разлогом је изазвао забринутост Марије Терезије за благостање поданика, преко њих и државе, и одбојност према нераду и дангуби. Аргументи које су државне власти истицале у прилог укидања празника нису били празна прича. Када је реч о српским празницима, изостанак реакције верника на прву редукцију потврђује тезу да су многи разрешени празници били релативно нови и да нису имали дужу традицију слављења. То отвара и питање колико су они, на пример руски празници, у стварности били прихваћени и празновани. Међутим, од 1774. године, разрешењем празника посвећених српским светитељима, реформа је добила политичка и верска обележја. Страх од унијаћења, од напуштања православне вере и традиције, од заборава прошлости и предака били су главни покретачи народног отпора реформисаном календару. Треба нагласити да је подстицај отпору дошао с врха, од јерархије која се од почетка противила укидању празника. Упркос отпору, реформа календара ишла је својим током. Нема сумње да би ипак била боље прихваћена да су у календару задржани и српски светитељи.

Реформисани терезијанско-јозефински календар проширио се из Хабзбуршке монархије међу Србима у Османском царству и био је у употреби, са мањим изменама, касније у Кнежевини, потом Краљевини Србији. Међу заповедне празнике у Србији током XIX века укључени су Св. Петка и Св. Константин и Јелена. Обновљен је празник Цвети.⁸¹ Успостављен је, па укинут, празник посвећен Св. Андреју Првозваном.⁸² На основу мотива успостављања два последња наведена празника требало би их пре сврстати у државне него у верске.⁸³

⁸¹ Празник је обновљен у част Таковског устанка, који је почео на Цвети 1815. године.

⁸² Празник Светог Андреје Првозваног имао је велики политички значај у Србији XIX века. На тај дан, 30. новембра по старом календару, освојена је Београдска варош 1806. године и од тада је празник политички везан за династију Карађорђевића, односно Карађорђа као оснивача династије. Обреновићи, који су доведени на власт одлукама Светоандрејске скупштине 1858. године, славили су Светог Андреју као заштитника Србије. После проглашења независности Кнежевине Србије 1878. године празник је укинут и проглашен је нови државни празник 20. јун – Дан независности и увећања Србије. (*Зборник закона и уредаба изданих у Књажевсџву Србији*, књ. 33, Београд 1878, 91; *Календар са шемајизмом Књажевсџва Србије за годину 1879*, Београд 1878; *Календар са шемајизмом Краљевине Србије за годину 1883*, Београд 1882, Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, Београд 2001, 48, 131, 166).

⁸³ *Календар са шемајизмом Књажевсџва Србије за просџу годину 1877*, Београд 1876; *Календар са шемајизмом Књажевсџва Србије за просџу годину 1878*, Београд 1877; *Календар са шемајизмом Књажевсџва Србије за годину 1879*, Београд 1878. У наведеним календарима црвено слово били су и државни праници 20. јун у част објаве рата 1876. године (1878. године преименован у Дан независности и увећања Србије) као и 10. август у част рођендана кнеза, касније краља Милана Обреновића.

У данашње време, календар празника Српске православне цркве садржи 38 заповедних празника, 29 непокретних и 9 покретних. У односу на терезијанско-јозефински календар, у међувремену су, поред Цвети, Св. Петке (14/27. октобар), Св. Константина и Јелене (21. мај / 3. јун) обновљених у XIX веку, обновљени и трећи дан Духова, Сабор Светог Јована Крститеља – Јовањдан (7/20. јануар), као и Св. кнез Лазар – Видовдан (15/28. јун). Нова *црвена слова* су Свети Василије Острошки (29. април / 12. мај), Свети Кирило и Методије (11/24. мај) и Свети Петар Цетињски (18/31. октобар).⁸⁴

Српска православна црква и данас користи Јулијански календар, док је у државној употреби од 1919. године Грегоријански. Разлика између календара је 13 дана, а празници се данас славе према Грегоријанском календару. Међутим, однос верника према празницима је другачији. Начин живота условио је да сеоско становништво користи сваки погодан тренутак за рад у пољу и више не празнује недеље, а неретко ни празнике. С друге стране, градско становништво се у највећем броју води државним календаром празника, према коме су од верских празника нерадни дани први дан Божића (25. децембар / 7. јануар) и ускршњи празници од Великог петка до Ускршњег понедељка. Православни верници имају право на нерадни први дан крсне славе. Свети Сава (14/27. јануар) и Видовдан (15/28. јун) су државни празници и радни дани, а Сретење (2/15. фебруар) се, као Дан државности Србије, прославља нерадно два дана.⁸⁵

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SERBIAN CALENDAR OF RELIGIOUS HOLIDAYS AND THE THERESIAN REFORM

by

Isidora Točanac Radović, Ph. D.
Institute of History Belgrade

SUMMARY: During the first half of the 18th century, both Roman Catholics and the Orthodox believers in the Habsburg Monarchy had celebrated numerous holidays as non-working. The attitude of the state towards the holidays had started to change when Maria Theresa came to throne (1740–1780). The problem was not a holiday itself as a sign of religious devotion and faith, but the fact that there were too many of them celebrated as non-working days. The state authorities' stand point was that the decrease in the number of holidays would increase a number of working days in the state, thus increasing the productivity of the subjects and consequently, the income of the state. At the same time, the vice resulting from leisure would also be banished, such as laziness and alcohol con-

⁸⁴ *Црквени календар за јодину 2015*, издање Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд 2014. Успостављање нових заповедних празника у XX веку у вези је са обновом Српске патријаршије 1920. године.

⁸⁵ „Закон о државним и другим празницима у Републици Србији”, *Службени гласник РС* бр. 43/2001, 101/2007, 92/2011.

sumption. As of the middle of the 18th century, the activities to repeal Roman Catholic holidays had begun whereas the reform of the calendar had not been carried out until 1771. In the Roman Catholic calendar, there were only 18 significant holidays left that would be celebrated as non-working days. Moreover, all the Sundays were non-working as well. At the time of the reform in the Metropolitanate of Sremski Karlovci, during the 1770s, the Serbian religious calendar was reformed as well. The annulment of the jussive holidays, that were celebrated as non-working, was done in three steps via Holy Synod of Bishops which was put under a heavy pressure by the ruler. Based on the saved sources, it can be concluded that before the reform Serbs had celebrated 111 movable and immovable holidays, as well as Sundays, as non-working. At the session of the Holy Synod of Bishops in 1769, ten new jussive holidays dedicated to Serbs saints had been established in the first place and the reform began with the calendar that had had 121 holiday. After 1769, the new Serbian calendar comprised 76 jussive, non-working holidays. The second reduction was effectuated in 1774. After a long and hard discussion, the Synod repealed 32 holidays, among them those dedicated to Serbs saints. In the calendar there was only one Serbian holiday dedicated to Saint Sava, who was proclaimed the national defender. Simultaneously, the holiday dedicated to Saint Constantine and Helen was proclaimed a national holiday of the Greeks in the Habsburg Monarchy and it ceased to be jussive for the Serbs. The annulment of the Serbian holidays caused furious reactions among people. However, rebellions and protests were not strong enough to question the fate of the reform. Moreover, in 1779, without the acknowledgement and accordance of the Synod and Metropolitan of Sremski Karlovci, the state authorities had repealed another 3 Serbian festive days: the third day of Christmas, Easter and Withsun. The number of Serbian jussive holidays was then reduced to 40 and the process continued during the independent reign of Joseph II (1780–1790). At the Synod's session in 1786, the third reduction of Serbian holidays was made and, as a consequence, there were 29 of them left. During the Theresian reform of the Serbian Orthodox Church in the Habsburg Monarchy, there were 92 holidays repealed within three reductions. Among these holidays, the most numerous were the ones dedicated to foreign saints, mostly Russians. They were relatively new holidays in the Serbian calendar, introduced in the 17th or at the beginning of the 18th century. Such holidays had been repealed in 1769 and the rest in 1774. The second reduction was the beginning of the annulment of those jussive holidays that were minor in importance, such as the ones dedicated to the Conception of Saint John the Baptist or Saint Anne as well as those celebrated in honour of the apostles and the martyrs. This process was finished with the third reduction when the holidays dedicated to the evangelists were repealed as well. After the three reductions, there was only one holiday dedicated to apostles in the calendar – (June 29) July 12 – The Apostles Peter and Paul (Saint Peter's Day) and two dedicated to martyrs and great martyrs: (April 23) May 6 – The Holy Great Martyr George (Saint George's Day) and (October 26) November 8 – The Holy Great Martyr Demetrius (Saint Demetrius' Day). The largest number of holidays repealed during the 18th century were celebrated at the time of the year when people were supposed to work most. Field work was often interrupted between spring and autumn by the jussive holidays. The three-month extension of the working year certainly represents a positive legacy of Theresian reform and justifies the economic motives accompanying the reform from its start. However, as of 1774, with the abolishment of the holidays dedicated to Serbian saints, the reform had become religiously and politically labelled. The fear of getting unified with the Catholic Church, of abandoning Orthodox religion and tradition, of forgetting the past times and the ancestors, all of these were the greatest instigators of the people's opposition towards the reform. The encouragement to the opposition came from the above - from the episcopacy that had demurred the annulment of the holidays since it

had been initiated. Despite this fact, the reform of the calendar went through. Undoubtedly, it would have been better accepted if the Serbian saints had been kept in the calendar.

KEYWORDS: Calendar of religious holidays, menology, jussive holidays, reduction of holidays, Serbs, the Habsburg Monarchy, Theresian reform, 18th century

Др Александар Живошић
Универзитет у Београду – Филозофски факултет

ХРВАТСКО ДОМОБРАНСТВО У СРБИЈИ 1914.

САЖЕТАК: У раду се на основу постојеће литературе и историјских извора српске провенијенције реконструишу операције 42. домобранске дивизије аустроугарске армије током три неуспеле офанзиве на Србију од августа до децембра 1914. Рад садржи приказ и анализу командног кадра и начина попуне дивизије, њених задатака током ратовања у Србији, начина извођења борбених дејстава, губитака које је доживела и ратних злочина у којима је учествовала.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: 42. домобранска дивизија, Аустроугарска, Србија, Хрватска, Први светски рат, војне операције, Цер, Колубара, Подриње

ФОРМИРАЊЕ И САСТАВ

Хрватско домобранство је почело да се формира након доношења Угарско-хрватске нагодбе 1868. Чланови 7 и 57 тог документа представљају темељ посебног положаја јединица краљевског угарског домобранства на просторима Хрватске и Славоније. Тим законским решењима је утврђено да ће хрватски регрути служити војни рок у домобранским јединицама на простору Хрватске и Славоније, да ће у њима службени језик бити хрватски, а да ће званично обележје бити хрватска застава.¹ У складу с тим, решено је и да готово сви официри и команданти буду Хрвати. Законом о домобранству из 1868. на територији Хрватске и Славоније је формирана Шеста хрватско-славонска окружна команда у Загребу као највиша војноуправна команда домобранства на тој територији. Она је услед повећаног броја окружних команди 1871. преименована у Седму окружну команду.² Укупно је било предвиђено формирање 82 пешадијска

¹ О Хрватско-угарској нагодби опширније: В. Крестић, *Хрвајско-угарска нагодба 1868*, Београд 1969.

² Команданти хрватског домобранства, односно 42. домобранске дивизије, у чину подмаршала су били: Мирослав Кулмер (1869–1875), Милан Вишњић (1875–1880), Милан Мусулин (1881–1890), Матија Раслић (1890–1893), Едуард Лукинац (1893–1897), Јосип Бах (1897–1901), Ђуро Чанић (1901–1903), Радослав Герба (1903–1907), Светозар Боројевић (1907–1912), Стјепан Саркотић (1912–1914), Миховил Михаљевић (1914), Иван Салис Севис (1914–1915), Карл Штра-

батаљона и 32 коњичка ескадрона домобранства од чега је на Краљевину Хрватску и Далмацију отпадало 4 пешадијска батаљона и 4 коњичка ескадрона. Постепеним укидањем граничарских јединица број пешадијских пукова је порастао на 12 до 1874. Након развојачења Војне крајине, расформирања два вараждинска граничарска пука 1871. и успостављања Бјеловарске жупаније, новим законским одредбама из 1872. одређено је да се формирају и два нова пешадијска батаљона. Укидањем преосталих граничарских пукова 1873. је формирано још 6 домобранских батаљона. Тако су формирани 79. пешадијски батаљон у Вараждину, 80. у Загребу, 81. у Вировитици, 82. у Винковцима, 83. у Сиску, 84. у Бјеловару, 87. у Госпићу, 88. у Огулину, 89. у Шврачи, 90. у Глини, 91. у Градишки и 91. у Митровици. Посебни 10. коњички дивизион и 29. коњички ескадрон су формирани у Загребу, а 31. коњички ескадрон у Вировитици. Бригадне команде са по једним пионирским одељењем су формиране у Загребу и Карловцу.³

Нова реорганизација је извршена 1874. Том приликом су формиране две пешадијске бригаде – једна у Загребу и друга у Винковцима, уместо расформиране карловачке. Под командом прве пешадијске бригаде су биле 25. полубригада у Загребу и 26. полубригада у Карловцу, а под командом друге бригаде 27. полубригада у Сиску и 28. полубригада у Осијеку. Постојеће коњичке јединице су обједињене у 10. коњички пук са седиштем у Вараждину. Непосредно под домобранском окружном командом су била два самостална пионирска одељења. Бројно стање полубригаде с три батаљона и командом је износило 2.918 људи. Батаљон су чиниле команда и четири чете, односно 952 човека, док је у чети било 236 официра, подофицира и домобрана. Односно, у пешадијским саставима домобранства је било око 11.800 људи. Томе би требало додати и коњички пук од 735 људи. Изменама закона о домобранству из 1890. су укинуте полубригаде и уместо њих формирани пукови: 25. у Загребу, 26. у Карловцу, 27. у Сиску и 28. у Осијеку. Они су били под командом 83. и 84. пешадијске бригаде. Истовремено је и бројно стање 10. коњичког пука повећано са 4 на 6 ескадрона. Изменама законских прописа из 1912. и смањењем броја домобранских окружних команди, загребачка команда домобранства је поново постала Шеста.⁴ Том приликом је у Загребу формирана и артиљеријска бригада од 8 батерија са по 6 оруђа у свакој.⁵

Према ратним и мобилизацијским плановима, хрватско домобранство је требало да у случају рата образује 42. домобранску дивизију под

кер (1915), Иван Салис Севис (1915), Антон Липошћак (1915–1916), Лука Шњарић (1916–1917), Антон Липошћак (1917), Миховил Михаљевић (1917–1918), Теодор Соретић (1918).

³ М. Појић, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914”, *Arhivski vjesnik*, 43 (2000), 156–157.

⁴ О развоју хрватског домобранства након укидања Војне крајине опширније: С. Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskog ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868–1914*, Zagreb 2015.

⁵ М. Појић, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914”, 158–159.

командом подмаршала Стјепана Саркотића⁶. У њен састав су улазиле 83. пешадијска бригада под командом генерал-мајора Николе Иштвановића⁷, 84. пешадијска бригада под командом генерал-мајора Данијела Колака и 42. пољска артиљеријска бригада под командом пуковника Фридриха Нојмана. У саставу 83. пешадијске бригаде су били 25. пешадијски пук којим је командовао пуковник Антун Маташић⁸ и 26. пешадијски пук под командом пуковника Ђорђа Петровића, док су 84. пешадијску бригаду чинили 27. пешадијски пук под командом пуковника Алојзија Петковића и 28. пешадијски пук на чијем се челу налазио пуковник Јулије Симоновић⁹. Сваки пешадијски пук је имао у саставу по три батаљона. У саставу артиљеријске бригаде су били 6. пољски артиљеријски пук потпуковника Рудолфа Секулића и 37. пољски артиљеријски пук потпуковника Артура Гросмана. Артиљеријски пукови су имали по два дивизиона од по две батерије са по 6 оруђа у свакој. Дивизијску коњицу су чинила два ескадрона 10. домобранског хусарског пука под командом потпуковника Алојза Хауера. Активни и резервни официрски кадар дивизије је био углавном хрватског и српског порекла, што је било последица пре свега територијалног система попуне и друштвених околности насталих након развојачења Војне крајине, после чега су младићи хрватског и српског порекла почели масовно да пристижу у бројне аустроугарске кадетске школе.¹⁰

⁶ Стјепан Саркотић (Синац, Оточац, 1858 – Беч, 1939). Завршио је гимназију у Сењу и војну академију у Бечком Новом Месту. На почетку каријере службовао је у различитим јединицама на простору Босне и Херцеговине. По завршетку Ратне школе радио је у војној обавештајној служби специјализујући се за Балкан и Русију. Потом је био начелник штаба 7. пешадијске дивизије у Осијеку па командант пука, бригаде и дивизије. У Првом светском рату је командовао 42. домобранском дивизијом, био војни гувернер окупираног Београда и поглавар Босне и Херцеговине. Посебно се истакао током заузимања Ловћена и добио племићку титулу барона од Ловћена. По завршетку рата је пензионисан. Не мирећи се са југословенским уједињењем, емигрирао је у Беч где је са Стјепаном Дуићем и Иваном Перчевићем утемелио Хрватски комитет који је водио до 1929, кад је предао вођство Анти Павелићу. Био је жесток противник политике Стјепана Радића. Дела: *Radićevo izdajstvo*, Већ 1925; *Razmatranja o današnjem stanju hrvatskog naroda*, Већ 1925 (S. Klein, *Freiherr Sarkotić von Lovcen – Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegowina 1914–1918*, Wien 1969; *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Wien 1974).

⁷ Народно вијеће Државе Словенаца, Хрвата и Срба је новембра 1918. именovalo Николу Иштвановића, тада већ у чину подмаршала, на место команданта Другог војног одсека у Љубљани.

⁸ Антун Маташић (Компоље, Оточац, 1862 – Загреб, 1942). Крај Првог светског рата је дочекао у чину генерал-мајора и команданта 83. бригаде. Пензионисан је одлуком Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба у децембру 1918. Још у младости се зближио с Антом Старчевићем. Од самог настанка југословенске краљевине је заузео негативан став према новој држави, па је неколико пута хапшен због сарадње с екстремном хрватском емиграцијом. По проглашењу Независне Државе Хрватске примљен је у активну службу и унапређен у чин генерала пешадије. Јуна 1941. је постао почасни члан усташког покрета, а фебруара наредне године заступник у Хрватском државном сабору (*Тко је тко у NDH: Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1997; N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945*, Zagreb 2003).

⁹ Јулије Симоновић (Храстовица, Петриња 1860) је поново активиран у хрватском домобранству априла 1941. Пензионисан је фебруара 1943. Његова ћерка, позната сарајевска сликарка и вајарка Ивана Ива Симоновић Деспић, била је дворска дама краљице Марије Карађорђевић (*Тко је тко у NDH: Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1997).

¹⁰ C. Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskog ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868–1914*; S. Klein, *Freiherr Sarkotić von Lovcen*.

У погледу попуне, 25. пешадијски пук се у случају рата формирао на следећи начин: 1. батаљон (Загреб) из места Крапина, Преграда, Клањец, Златар, Загреб, Стубица; 2. батаљон (Вараждин) из места Копривница, Крижевци, Вараждин, Лудбрег, Нови Мароф, Иванец; 3. батаљон (Загреб) са простора места: Бјеловар, Ђурђевац, Грубишино Поље, Гарешница, Чазма, Кутина; 26. пук: 1. батаљон (Карловац) из места Карловац, Војнић, Врбовско, Слуњ; 2. батаљон (Карловац) из места Огулин, Цриквеница, Делнице, Сушак, Чабар, Бакар, Сењ; 3. батаљон (Госпић) из места Оточац, Госпић, Перушић, Кореница, Удбина, Грачац, Доњи Лапац, Бриње; 27. пук: 1. батаљон (Сисак) из места Самобор, Сисак, Велика Горица, Свети Иван, Дуго Село, Јастребарско; 2. батаљон (Сисак) из места Писаровина, Гвозд, Глина, Петриња, Костајница, Двор; 3. батаљон (Нова Градишка) из места Нова Градишка, Новска, Пакрац, Дарувар, Вировитица, Слатина; 28. пук: 1. батаљон (Осијек) из места Вуковар, Винковци, Жупања, Илок, Шид, Ђаково; 2. батаљон (Осијек) из места Доњи Михољац, Нашице, Осијек, Пожега, Брод; 3. батаљон (Земун) из места Митровица, Рума, Ириг, Стара Пазова, Земун, Сремски Карловци, Петроварадин. Не располажемо тачним подацима о националном саставу подофицира и војника резервног састава дивизије, али се на основу националне структуре области из којих су се попуњавале њене ратне јединице претпоставља да је око 96% њених припадника било хрватске и српске националности.¹¹ При томе је 25. пук био попуњен резервистима претежно хрватске националности, у 26. и 27. су Хрвати били у благој већини, док је 28. пук био састављен махом од резервиста српске националности.¹² То се поклапало с националним саставом области одакле су се ратне јединице попуњавале и формирале.¹³

У саставу 25. домобранског пука те дивизије су се по објави мобилизације јула 1914. нашли и послератни лидер Хрватске сељачке странке Владимир Влатко Мачек, који је као резервни официр био командир 3. чете 1. батаљона,¹⁴ један од каснијих идеолога усташког покрета Миле Будак, као резервни официр у 26. домобранском пуку, и потоњи вођа југословенских комуниста и доживотни председник социјалистичке Југославије Јосип Броз Тито, као резервни подофицир у 10. чети 3. батаљона. У току похода, дивизију је пратио и на својим платнима овековечио њене борбе у Србији познати хрватски сликар Отон Ивековић¹⁵.

¹¹ М. Појић, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914”, 156–168.

¹² Исто.

¹³ В. Вранјеš-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914)*, Zagreb 1991.

¹⁴ V. Maček, *Memoari*, Zagreb 1992, 37–40; I. Perić, *Vladko Maček. Politički portret*, Zagreb 2003, 40–43.

¹⁵ Отон Ивековић (Клањец, 1869 – Загреб, 1939). Сликаство је почео да учи у Загребу, а потом је дипломирао на Академији лепих уметности у Бечу. Као представник академског реализма, специјализовао се за историјско сликарство. Његови радови одишу романтичарским заносом концентрисаним на теме из хрватске историје. После Првог светског рата био је професор на Академији ликовних и визуелних умјетности у Загребу. Његова најпознатија дела су:

ПРВА ОФАНЗИВА НА СРБИЈУ

Мобилизација аустроугарских војних снага је започела 28. јула 1914. Према мобилизацијским и ратним плановима 42. домобранска дивизија је заједно са 36. пешадијском дивизијом заједничке војске требало да формира 13. корпус под командом генерала барона Фон Ремена, који је заједно са 8. корпусом требало да уђе у састав Пете армије под командом генерала Либеријуса фон Франка.¹⁶ По обављеној мобилизацији, трупе ове армије су под заштитом 11. брдске бригаде започеле концентрацију у босанској Посавини и на доњој Дрини са задатком да по отпочињању борбених дејстава наступају са доње Дрине у правцу Ваљева.¹⁷ У складу с тим, снаге 42. домобранске дивизије су се концентрисале на простору западно од Бијељине, до Челића.¹⁸ Насупрот тој аустроугарској дивизији је стајао српски Љубовијски одред који је у свом саставу имао допунски батаљон 5. пешадијског пука другог позива, 1. батаљон 5. пешадијског пука трећег позива, 3. батаљон 10. пешадијског пука трећег позива и једну спорометну пољску Дебанжову батерију под командом мајора Војислава Ковачевића. Одред је имао задатак да брани прелаз преко Дрине на фронту Љубовија–Узовница и затвара правац Љубовија–Прослоп–Ваљево уз утврђивање важних положаја, а посебно Прослопа, с тим да се због посебне важности тај планински превој ни у ком случају не напушта.¹⁹ Српски Штаб Врховне команде је у потпуности био обавештен о снази и распореду Пете армије, па тако и 42. домобранске дивизије.²⁰

Почетак напада на Србију је планиран за 12. август. Задатак 42. домобранске дивизије је био да форсира Дрину, а затим наступа обема обалама Дрине ка Љубовији и да као најјужнија групација Пете армије у случају потребе узме учешће у операцијама Шесте армије.²¹ Већ првог дана рата наступања трупе 13. корпуса суочиле су се с великим проблемима и снажним отпором српских снага при прелазу Дрине код села Батара, на Ади Курјачици, и тек после огорчених борби са српским заштитницама успеле да крајем дана успоставе плићи мостобран.²² У току наредног дана, читав корпус се окупио на фронту Руњани – Горњи

Долазак Хрваџа на море, Појубљење Мајије Гуџа и Крунисање краља Томислава (M. Schneider, *Historijsko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1969; G. Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo XIX. Stoljeća*, sv. 2, *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 1995).

¹⁶ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрваџа и Словенаца*, књига прва 1914. година: први период операција Церска битка, Београд 1924, 20.

¹⁷ Исто, 21.

¹⁸ Исто, 22. Влатко Мачек у својим мемоарима погрешно наводи да су јединице 42. дивизије на почетку рата биле концентрисане у Срему, наспрам Београда, са задатком да заштите аустроугарске територије од могућег упада српске војске. Очигледно је помешао догађаје с почетка и краја аустроугарске војне кампање 1914. кад су се јединице његове дивизије услед претрпљеног пораза у Србији нашле на том подручју с таквим задатком (V. Maček, *Memoari*, 37–40).

¹⁹ Ж. Павловић, *Бишка на Јадру*, Београд 1924, 90–91.

²⁰ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрваџа и Словенаца*, књига прва 1914. година: први период операција Церска битка, 36.

²¹ Исто, 40.

²² Исто, 41.

Добрић, али је свака могућност даљег наступања била ограничена спорим напредовањем 8. корпуса.²³ Пошто је са својим трупама успео да овлада лозничким и лешничким положајима 14. августа, командант аустроугарске Пете армије је наредио 15. августа својим трупама напад на линију Крупањ–Завлака–Текериш, при чему је главнина његовог 13. корпуса требало да наступа ка Крупњу и Завлаци. До краја дана главнина је стигла до раскрснице путева за Крупањ и Завлаку и села Брезјак и ту заноћила. Наступање се није одвијало по плану због тешкоћа у савлађивању терена и проблема у систему снабдевања. Ипак, 42. домобранска дивизија која је била упућена од Зворника обема обалама Дрине ка Љубовији да би узела учешћа у операцијама Шесте армије је стигла 14. августа увече до Љубовије. Сазнавши да се неке српске трупе налазе у Крупњу, а да на фронту Шесте армије влада мир, њен командант генерал Саркотић је самоиницијативно донео одлуку да садејствује својој армији у операцијама ка Крупњу. Та дивизија је 15. августа водила низ борби са српским трупама и савладавши њихов отпор успела да истог дана увече заузме положаје северозападно од Крупња.²⁴ Са српске стране је 14. августа увече ка Крупњу упућен Руднички четнички одред мајора Војислава Танкосића ојачан једном четом 3. прекобројног пешадијског пука. Танкосић је успео да организује прихват одступајућих јединица Љубовијског одреда и одбрану с обе стране пута Љубовија–Крупањ. С обзиром на то да је малобројни одред трпео притисак читаве дивизије, Танкосић је обавестио команданта Треће армије да неће бити у стању да издржи притисак и да ће бити принуђен да напусти Крупањ.²⁵ Зато је командант армије наредио команданту Дринске дивизије првог позива да хитно из резерве ка Крупњу упути један батаљон 5. пешадијског пука првог позива. С обзиром на то да и даље српске снаге нису биле довољне да издрже притисак, командант армије је страхујући за безбедност правца Крупањ–Завлака упутио читав 5. пешадијски пук првог позива с једним водом брдске артиљерије, али како је тај пук већ уведен у борбу, послат је 5. пешадијски пук другог позива. Тај пук је стигао пред Крупањ увече 16. августа. Одмах је ухватио везу с Рудничким четничким одредом на Доловском брду. Уследио је дан затишја на фронту услед аустроугарске припреме за напад на јаребичке положаје, што су српске трупе искористиле за одмор и попуну.²⁶ Ноћ 15/16. августа трупе 42. домобранске дивизије су довеле на положајима југозападно од Крупња.²⁷

Командант 5. пешадијског пука другог позива је успео да консолидује одбрану код Крупња у циљу спречавања даљег напредовања непријатељских снага долином Ликодре. С обзиром на то да се суочио с вишеструко јачим непријатељским снагама, одлучио је да у циљу об-

²³ Исто, 55.

²⁴ Исто, 82.

²⁵ Исто, стр. 86.

²⁶ Исто, стр. 87.

²⁷ Исто, стр. 105.

мане непријатеља предузме напад преко села Бањевца док се бој код Јаребица не заврши. У почетку се напад повољно развијао, непријатељ је заустављен и принуђен да у борбу уведе све своје снаге. Касније је одред нападнут три до четири пута јачим трупима, па је био приморан да одступи. До вечери су остаци одреда прикупљени на Равном брду. Аустроугарске снаге (26. и 27. пук) нису предузеле гоњење, већ су се задржале услед кише и испресецаног терена на Дреновом Остењаку и Кулишту.²⁸ Тиме су аустроугарским снагама отворени правци од Крупња ка Завлаци, Осечини и Пецкој, што је услед недостатка снага за парирање аустроугарском пробоју код Крупња претило да угрози бок и позадину главнине Треће армије.²⁹

Наредна ноћ је протекла мирно, а 17. августа су трупе генерала Саркотића ојачане 11. брдском и 13. пешадијском бригадом добиле задатак да наставе наступање ка Завлаци али и да дејствују у бок и позадину главнине српских снага у долини Јадра. Снажан отпор српских трупа, јака киша, тешко проходно земљиште и општи замор трупа утицали су да оне тог дана допру само до виса Кулишта на половини пута Крупњ–Завлака.³⁰ У току наредног дана у састав Треће армије је ушла и Моравска дивизија другог позива којој је издато наређење да избије на линију Пецка–Остружањ, нападне непријатељске снаге и заштити леви бок и позадину Треће армије, а по могућству да заједно протерају непријатељске снаге у правцу Крупња. Остацима Крупњског и Љубовијског одреда је наређено да ухвате везу с трупима Моравске дивизије другог позива и садејствују јој у предстојећем нападу.³¹ Доласком те дивизије ситуација је почела да се стабилизује у очекивању даљег развоја догађаја.³²

Уз помоћ батаљона из Моравске дивизије, Љубовијски одред је 19. августа успео да одржи положаје на Прослопу и тиме паралише напад 26. и 28. пука 42. домобранске дивизије.³³ Суочена с потпуним поразом на Церу и у Мачви Пета армија је 20. августа започела повлачење на леву обалу Дрине неометана од српских трупа, такође веома заморених осмодневним узастопним борбама. Снаге 42. домобранске дивизије су започеле повлачење преко понтонског моста код Палатора одбивши један мањи српски напад усмерен првенствено ка трупима 13. пешадијске бригаде.³⁴ Истог дана трупе Треће армије су почеле да гоне непријатељске снаге. Главнина Моравске дивизије другог позива је усмерена ка Крупњу како би одвојила мање снаге за гоњење непријатеља ка Зворнику, док је Љубовијском одреду наређено да по сваку цену заустави било какав покушај пробоја ка Прослопу. Наступање српских трупа се одвијало углавном без борбе пошто су

²⁸ Исто, стр. 116.

²⁹ Исто, стр. 117.

³⁰ Исто, 138.

³¹ Исто, 143.

³² Исто, 194.

³³ Исто, 218.

³⁴ Исто, 226.

непријатељске снаге одступале у неред. У току 21. августа снаге 42. домобранске дивизије су се повлачиле преко Крупња и Јагодње ка Зворнику.³⁵ Повлачење је настављено и током наредног дана.³⁶ Повлачење аустроугарских снага из Србије је завршено 24. августа. Тог дана је команда Треће армије наредила својим трупима да заузму пређашње положаје на Дрини.³⁷ Прва аустроугарска офанзива на Србију је тиме окончана неуспешно. Аустроугарске трупе су се у неред и уз велике губитке у људству и војној опреми повукле на своје полазне положаје.

РАТНИ ЗЛОЧИНИ

Краткотрајне операције 42. дивизије у Србији су биле праћене и масовним ратним злочинима њених припадника над цивилним становништвом. Констатовано је да су јединице њеног 26. и 28. пука биле снабдеване распрскавајућом муницијом чија је употреба била забрањена хашким конвенцијама.³⁸ Забележено је и да су војници 27. и 28. пука убијали заробљене српске рањенике у околини Крупња.³⁹ По завршетку аустроугарске офанзиве је утврђено да су јединице ове дивизије код Зворника убиле око 30 цивила.⁴⁰ Командант допунског батаљона 25. пука мајор Славко Штанцер⁴¹, касније један од челних људи Независне Државе Хрватске, лично је издао наређење за најсуровије поступање према цивилном становништву. У првим данима операција је тешко рањен и остао без десне руке.⁴²

Већ 22. августа, командант српске Треће армије Ђенерал Павле Јуришић Штурм је известио Штаб Врховне команде о зверствима 42. домобранске дивизије посебно истичући: „На целом путу (Крупњ—Зворник) којим је маршевала Моравска дивизија другог позива, сазнао сам о страховитом зверству које је на свом путу непријатељска војска починила: деца и жене нису ни мало штеђени, но су их убијали или зверски унакажене остављали...”⁴³ Током српске контраофанзиве тру-

³⁵ Исто, 255.

³⁶ Исто, 278.

³⁷ Исто, 299.

³⁸ R. A. Reiss, *Извештај поднесен српској влади о зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог ујага у Србију*, Београд 1995, 26–28.

³⁹ Исто, 43.

⁴⁰ Исто, 54.

⁴¹ Славко Штанцер (1872–1945) је одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске именован за команданта њених војних и поморских снага и унапређен у чин генерала пешадије. Заробљен је у Аустрији 1945. Осуђен је на смрт, али је умро природном смрћу пре извршења казне. Његови саборци сматрали су га једним од најхрабријих официра 42. домобранске дивизије (*Тко је тко у NDH: Hrvatska 1941–1945*; N. Barić, *Устрој копнене војске домобранства Независне државе Хрватске, 1941–1945*).

⁴² М. Пршић, С. Бојковић, Р. А. Рајс о злочинима Аустро-Бугаро-Немаца у Србију 1914–1918, Београд 1997, 49.

⁴³ ВА, пописник 4, к. 32, рег. бр. 2/3, *Меморандум о злочинима која су починиле аустроугарске трупе у Србију 23. 9. 1914.*

пе Моравске дивизије другог позива у селу Шљивовици сусреле су се са стравичним злочинима хрватских домобрана. У том селу је један од војних свештеника Моравске дивизије опојао 16 жртава, а у једној од кућа је пронађено још 12 лешева закланих жена, девојака и деце.⁴⁴ Посебно одређен официр од стране Штаба Треће армије да изврши увиђај у долини Јадра је утврдио да је у местима кроз која је прошла 42. домобранска дивизија – селима Томичавци, Мојковић, Шљивова, Ставе, Бастав и Врбић, побијено и поклано 23 мушкараца, 8 жена и двоје деце, а да су аустроугарски војници/хрватски домобрани са собом одвели тројицу младића о чијој се судбини ништа није знало.⁴⁵

Који су били узроци почињених злочина? Почетак 20. века донео је и крупну промену у односима између Србије и Аустроугарске. Промена аустроугарске политике према Србији започета у последњим годинама владавине Александра Обреновића се нарочито осетила након Мајског преврата 1903. У годинама које ће уследити Аустроугарска ће у склопу својих дугорочних планова продирања ка Истоку појачати притисак на Србију која ће са своје стране настојати да се одупре покушају суштинског поништења њене државне независности. Непосредно по Мајском преврату почињу да се шире гласине о Србији као земљи убица и претњи европском миру. Постепено интензивирање антисрпског расположења у аустроугарском јавном мњењу је кулминирало у време Анексионе кризе, појачало се у време балканских ратова, а врхунац доживело непосредно по Сарајевском атентату. Пропаганда која се граничила с распиривањем расне, верске и националне нетрпељивости имала је за циљ стварање таквог расположења код аустроугарског грађанства које би се у случају оружаног сукоба претворило у отворену мржњу и спремност на потпуно физичко уништење српског народа. На удару пропаганде су се нашли „сељачки краљ Петар”, наводне примитивне и дивљачке особине и обичаји српског народа, православна црква, војска која је представљана као легло краљеубица и завереника, као и обично становништво коме су замерани „опасни обичаји” и фанатизам.⁴⁶

Непосредно по отпочињању агресије, аустроугарске војне команде су потчињеним јединицама издале посебне наредбе за изузетно строго поступање према цивилном становништву. Српска Врховна команда је већ првих дана рата дошла у посед једне од таквих наредаба коју је генерал Хорштајн, командант Деветог корпуса, на основу упутстава виших команди издао својим трупам за држање према становништву у Србији. Истицао је да почиње рат против земље чије је становништво испуњено фанатичном мржњом према Аустроугарској и које јуначки слави мучко

⁴⁴ ВА, пописник 3, к. 60, рег. бр. 16/5, *Телеграм начелника Штаба Треће армије ђуковника Душана Пешића Штабу Врховне команде од 10. 8. 1914.*

⁴⁵ ВА, пописник 3, к. 60, рег. бр. 18/5, *Телеграм начелника Штаба Треће армије ђуковника Душана Пешића Штабу Врховне команде од 11. 8. 1914.*

⁴⁶ О аустроугарској пропаганди опширније: А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд 2011.

убиство „као што је оно у Сарајеву”⁴⁷ Хорштајн је наглашавао да је свака хуманост према српском становништву штетна и стога наређивао да се током ратних операција према свакоме поступа с највећом строгошћу и неповерењем. Изричито је забранио заробљавање наоружаних лица без униформе и наредио њихово убијање на лицу места. Исти поступак је био наређен и у случају лица за која би се могло посумњати да припадају некој оружаног групи. Ради безбедности сопствених трупа наредио је узимање талаца из реда најугледнијих људи у свим насељеним местима.⁴⁸ Из текста наредбе се јасно видело да је издата на основу упутстава аустроугарске Врховне команде и да су иста или слична упутства својим трупима издали и остали команданти корпуса који су учествовали у нападу на Србију. Пред сам почетак операција аустроугарски официри су настојали да посебно мотивишу своје војнике за борбу у Србији говорећи им како Срби наводно масакрирају рањенике и ратне заробљенике, трудећи се да их тако подстакну не само на одлучну борбу већ и на сурово поступање према српским војницима и цивилном становништву.⁴⁹ На тај начин се јасно стављало до знања потчињеним трупима да рат против Србије има карактер казнене експедиције и да сурово поступање према српском становништву није само препоручљиво већ и императивно, а војници инвазионих трупа, махом неписмени, непросвећени или слабо образовани припадници јужнословенских народа стављали у улогу директних извршилаца. Изложени таквој ратној пропаганди, многи Срби и Хрвати – ратни припадници 42. дивизије, чинили су масовне и свирепе ратне злочине уверени да тиме потврђују своју оданост Двојној монархији, а да притом нису исказивали ни најмању одговорност за учињено. Штавише, многи су се, годинама по завршетку рата, хвалили почињеним неделима, препричавали детаље почињених злочина и отворено говорили о свом невојничком понашању током минулог рата.⁵⁰

Сем тога, стрељања српских војника другог и трећег позива са којима су се у борбама сусретале јединице 42. домобранске дивизије, од којих је други позив имао само понешто од војне опреме а трећи искључиво наоружање, и који су ратовали у свом народном оделу, говоре о њиховом третирању од стране непријатеља као наоружаних цивила и стриктној примени упутстава више команде. Велики број стрељаних српских ратних заробљеника из трећег позива потицао је и одатле што су трупе трећег позива чиниле окосницу српских снага намењених заштити граничног фронта, па су се аустроугарске снаге, конкретно у овом случају трупе хрватског домобранства, са њима сусреле већ у првим борбама на граници.⁵¹

⁴⁷ ВА, пописник 3, кутија 1, рег. бр. 8/1, *Директивна царске и краљевске Девеије корпусне команде за држање према становништву у Србији*.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ R. A. Reiss, *Извештај поднесен српској влади о зверствима...*, 43.

⁵⁰ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1981, 10.

⁵¹ О опремљености и концентрацији српске војске опширније видети: Ж. Павловић, *Биока на Јадру 1914*.

БИТКА НА ДРИНИ

После повлачења из Србије, трупе 42. домобранске дивизије су се, према обавештајним подацима команде Треће армије које је проследила Штабу Врховне команде, концентрисале преко пута Туског Шепка, на простору од Врањева до Главичице.⁵² За ту дивизију су нове операције у Србији започеле 8. септембра 1914. У првим моментима она није имала задатак да прелази Дрину, већ да упорним демонстративним дејствима на одсеку Амалија–Главичица везује за себе знатније српске снаге и омогући лакши прелаз реке главнини свог корпуса.⁵³ Док се дивизија одмарала и попуњавала пред нови поход на Србију, официри су војницима издавали наређења и упутства о неопходном суровом поступању према српском цивилном становништву и ратним заробљеницима.⁵⁴ С обзиром на то да се нова офанзива одвијала с много проблема, команда Пете армије је тек у ноћи 12/13. септембра наредила 42. домобранској дивизији да форсира Дрину између Лешнице и Лознице код села Батара. Одмах по преласку првих делова ове дивизије уследио је српски контранапад. Упркос јаком контранападу јединице дивизије су успеле да образују и одрже узак мостобран на десној обали Дрине, код ушћа Јадра у Дрину. Ипак, српске снаге су успеле да паралишу даље наступање ове дивизије и осујете подизање понтонског моста. Због јаке ватре српске артиљерије даље превозење трупа преко Дрине се одвијало понтонима, што је изискивало неупоредиво више времена него што је то било планирано. Трупе су се утврђивале на самом месту прелаза и даље нису могле да напредују.⁵⁵ Увођењем у напад знатних снага Тимочке дивизије другог позива потпомогнуте су слабије снаге Дринске дивизије другог позива, чиме су аустроугарске снаге сабијене на простор око Аде Курјачице.⁵⁶

Следећег дана, дивизија је успела да преко Дрине пребаци и остатак својих јединица. Успешно је одбијала сталне српске нападе, али је само тог дана имала око хиљаду мртвих, док је укупно избачено из строја 40 официра и око 2.000 војника и подофицира.⁵⁷ У наредним данима борбена дејства те дивизије свела су се на очување уског мостобрана и одбијање непрестаних српских напада. Српска артиљерија је упорно спречавала подизање понтонског моста. У циљу парирања аустроугарском нападу команда Треће армије је из Завлаке упутила ка Лозници своју Комбиновану дивизију која јој је потчињена свега неколико дана раније. Добро организованим нападом та дивизија је успела да заустави напад хрват-

⁵² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватша и Словенаца*, књига друга 1914. година: други период операција Битка на Дрини, I, II и III део, Београд 1925, 7.

⁵³ Исто, 119.

⁵⁴ М. Пршић, С. Бојковић, *Р. А. Рајс о злочинима Аустро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, 49.

⁵⁵ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватша и Словенаца*, књига друга 1914. година: други период операција Битка на Дрини, I, II и III део, 161.

⁵⁶ Исто, 162–163.

⁵⁷ Исто, 169.

ских домобрана. Наредна два дана су вођене упорне борбе, али је српска одбрана пропустила и аустроугарске трупе су почеле да силазе у кањон реке Штире спуштајући се са Црног врха и Еминових вода. Уследио је противнапад Комбиноване дивизије, чије су трупе до 18. септембра успеле да поврате део изгубљене планинске греде. Потом се фронт стабилизовао. Према заплећеним документима 42. дивизије, командант њеног 26. пука пуковник Петровић се жалио да српске трупе у нападима певају песме „Лепа наша домовино” и „Ој, Хрвати, још сте живи” показујући своје опредељење за хрватско-српско братство.⁵⁸ Сем тога, видевши да се с друге стране налазе војници српске и хрватске националности, српски војници су у непријатељске ровове безуспешно убацивали цедуље с посебним порукама како би их подстакли на предају. Упркос строгим мерама присмотре над потенцијално сумњивим војницима и подофицирима 28. пука и опредељењу команданта да се у патроле не шаљу војници православне вере, српској војсци се предало 25 подофицира и више од стотину војника, махом из 3. батаљона 28. пука који се попуњавао са простора Срема.⁵⁹

Истовремено су извођени усиљени радови на фортификацијском ојачању сопствених позиција. Ровови су посебно ојачани против дејстава шрапнела. Испред ровова је постављена бодљикава жица. Дотерано је чак 16 сеоских кола жице како би се достигнути положаји утврдили. Превасходни статични карактер борбених дејстава те дивизије је подразумевао везивање знатнијих српских снага уз непрестано извиђање српских положаја. И изненадни српски ноћни напади нису давали значајније резултате. Планирано је да се чим се буде приметило било какво српско одступање изврши извиђање коњицом у правцу Лешнице и Цера, а пешадијом према Церику и Иверку.⁶⁰ Док је дивизија водила превасходно рововске борбе са српским снагама настојећи да грчевито очува узани мостобран на десној обали Дрине, дошло је до смене на челу дивизије. Уместо подмаршала Саркотића на место команданта дивизије је постављен пуковник, касније подмаршал Миховил Михаљевић⁶¹, дотадашњи начелник штаба 15. корпуса.

⁵⁸ ВА, пописник 6, кутија 578, 2–3, *Релација Комбиноване дивизије Треће армије. 55 гана на Гучеву.*

⁵⁹ М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Beograd 1997, 78.

⁶⁰ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига друга 1914. година: други период операција Битка на Дрини, I, II и III део, 420.

⁶¹ Миховил Михаљевић (Оштарије, 1864 – Загреб, 1925). Завршио је пешадијску кадетску школу у Карловцу и службовао као официр пешадије у многим гарнизонима у Босни и Хрватској. По завршетку Ратне школе је службовао у Генералштабу у Бечу и у Мостару. Начелник штаба 15. корпуса је постао 1911. На тој дужности га је затекао почетак Првог светског рата. Кратко је командовао 42. домобранском дивизијом током октобра и новембра 1914. Потом је командовао бригадом на руском фронту и у Албанији, а од јуна 1917. поново командовао 42. дивизијом. Септембра 1918. је постао командант хрватског домобранства. У време распада Аустроугарске ставио се на страну Народног вијећа и до децембра 1918. командовао Хрватском народном војском, кад је смењен и пензионисан (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Wien 1974).

Успешна српска одбрана је потрајала до 6. новембра. Упркос снажном отпору српских трупа, на Кулишту је 5. прекобројни пук одбио седам, а 1. пет узастопних непријатељских јуриша, српске трупе су биле приморане да се повуку. Губици хрватских домобрана који су јуришали често припити, о чему сведоче бројни извештаји који су пристизали из српских јединица, били су огромни. Скидајући опрему с изгинулих аустроугарских војника, српски војници су успели да се снабдеју ципелама, ранчевима и осталим деловима неопходне, а често недостајуће интендантске опреме.⁶² Трупе 42. дивизије су се знатније покренуле тек 8. новембра пратећи повлачење српских снага. Наступајући преко напуштене Лознице и Лешнице, дивизија је тек наредног дана крећући се дуж пута Лозница–Завлака стигла до положаја источно од јаребичке цркве, где су наишли на жесток отпор српских трупа.⁶³ Следећег дана је дивизија добила наређење да наступа ка селу Текеришу. Њена претходница је наишла на српску заштитницу коју је тек после једночасовне борбе успела да одбаци, при чему су заробљени један српски официр и 50 војника. Међутим, српске трупе су код Текериша заузеле чврсте положаје тако да је читава дивизија била принуђена да наступа у том правцу.⁶⁴ Након више него заморног марша дивизија је 11. новембра стигла без борбе до села Црниљево.⁶⁵

Истог дана је постављен и нови командант дивизије. Уместо пуковника Михаљевића на дужност команданта дивизије је постављен дотадашњи командант 71. пешадијске бригаде генерал-мајор Иван Салис Севис⁶⁶. Наступање је настављено ка путу Шабац–Каменица према Оцином брду.⁶⁷ Марш је даље продужен ка селу Бресници, југозападно од Коцељеве.⁶⁸ На тим положајима дивизија је дочекала почетак повлачења српске војске на десну обалу Колубаре. Изморена непрестаним дугим маршевима по беспутном брдском терену, неадекватно и неблаговремено снабдевана, дивизија је трпела велике губитке у људству и материјалу које су упркос општем повлачењу наносиле изморене, неопремљене и

⁶² М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 79.

⁶³ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига друга 1914. година: други период операција Битка на Дрини, IV, V и VI део, Београд 1925, 263.

⁶⁴ Исто, 277.

⁶⁵ Исто, 312.

⁶⁶ Иван Салис Севис (Карловац, 1862 – Загреб, 1940). Пореком је био из Швајцарске. По завршетку инжењеријске кадетске школе службовао је у инжењеријским јединицама, а потом био наставник у војној академији и референт у војној обавештајној служби. Затим је командовао пешадијским пуком и бригадом. Рат га је затекао на дужности команданта бригаде у 36. пешадијској дивизији. Команду над 42. домобранском дивизијом је преузео у новембру 1914. Командовао је њоме током операција у Србији и Галицији до лета 1915. а онда био војни управник Беча и војни гувернер окупиране Србије. Од лета 1917. је поново командовао дивизијом и корпусом на румунском ратишту. На тој дужности га је и затекао крај рата, и затим је пензионисан (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Wien 1974).

⁶⁷ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига трећа 1914. година: други период операција Битка на Дрини, IV, V и VI део, 347.

⁶⁸ Исто, 377.

десетковане српске трупе. У таквом стању, дивизија се припремала за почетак Колубарске битке.

КОЛУБАРСКА БИТКА

Јединице 42. домобранске дивизије су 14. новембра започеле напад на Јаутину са севера коју су браниле јединице Комбиноване и Дринске дивизије другог позива.⁶⁹ Том приликом је 26. пук уз подршку два брдска топа нападао из правца Коњског гроба, а 27. пук је на десном крилу нападао из правца села Оглађеновца. Напад је био само делимично успешан. Почетни успех је остварен нападом на спој положаја те две дивизије. Том приликом је заробљено 70 српских војника са једним официром. Услед наређења команданта Треће армије за повлачење на Ваљевске положаје, Комбинована дивизија је крајем дана започела повлачење, што је 42. домобранској дивизији омогућило да се у целости покрене с полазних положаја.⁷⁰ Упркос српском повлачењу, дивизија под тешким теренским и климатским условима није успела да напредује даље од заузимања већ напуштених Близоњских висова и Јаутине, те је наредне ноћи заноћила код Карауле.⁷¹

Упркос тешком стању у својим трупима, команда аустроугарске Балканске војске је намеравала да настави офанзивне операције у циљу овладавања српским положајима на десној обали Колубаре. Нов напад је започео 16. новембра по ведром јесењем времену, што је по замисли команде требало да олакша планирано продирање. Ипак, 16. новембра трупе Шесте армије, укључујући и 42. дивизију, нису успеле да пређу Колубару.⁷² Њене јединице су тек наредног дана прешле Колубару код села Дивци и то тек након српског повлачења, и успеле да се неометано крећући приближе Мионици коју су као напуштену и небрањену варош крајем дана и заузеле.⁷³

У наставку операција дивизија је покушала да пређе реку Љиг код села Дудовице, али је упркос ранијим очекивањима наишла на жесток српски отпор.⁷⁴ Уместо очекиваних заштитних делова, њене трупе су наишле на знатније српске снаге, али се брзо показало да је морал српских трупа веома опао. Тако је у борби на вису Мрамор у близини Миловца извиђачка група дивизије у окршају са српском јединицом подједнаке

⁶⁹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књига четврта 1914. година: други период операција Колубарска битка. I фаза – уводна, Београд 1925, 4.

⁷⁰ Исто, 33.

⁷¹ Исто, 54.

⁷² Исто, 93.

⁷³ Исто, 124.

⁷⁴ Код Дудовице су погинули официри 28. домобранског пука, поручници Бранимир Ужаревић и Божидар Николић.

снаге заробила петорицу официра и око 400 војника.⁷⁵ Настојећи да осигура десни бок аустроугарских снага на Љигу и у Колубари, снаге дивизије су на вису Баћиновац заробиле још око хиљаду српских војника на положајима јужно од Топлице, што је више него сликовито говорило о тренутно лошем стању српских снага.⁷⁶ Упркос критичном стању у српским трупима домобрани нису успели да пређу Љиг код Гукоша. Команда дивизије се могла задовољити само заузимањем Миловца и то тек после неколико узастопних напада и повлачења знатно слабијих делова српске војске.⁷⁷ Безуспешни покушаји преласка реке Љиг су се наставили и наредног дана.⁷⁸

Повлачење српских снага на Суворборске положаје затекло је 42. домбранску дивизију на левој обали Љига. Продужетак даљих офанзивних операција по изузетно тешком терену је пред њено командовање и људство наметао несавладиве препреке. Одлуком команде Шесте армије намењен јој је правац наступања преко села Дудовице.⁷⁹ Напад на српске положаје око Дудовице у циљу овладавања доњим током реке Љиг упркос снажној артиљеријској подршци није дао видљивије резултате.⁸⁰ Такво стање се наставило све до 26. новембра кад је у поподневним часовима дивизија успела да на десну обалу Љига пребаци код села Дудовице своја четири батаљона. Касније им је пошло за руком да пребаци још два батаљона који су до вечери заузели једно мање узвишење на падини Страже, југоисточно од Дудовице. Ипак, показало се да је реч о краткотрајном успеху, пошто је енергични српски контранапад приморао команду дивизије да готово све своје снаге које је тешком муком пребацила на десну обалу Љига повуче на полазне положаје, сем мањих снага које су дејствовале на десном крилу дивизијског распореда.⁸¹ Тешке борбе ради контроле над узвишењем Стража су се распламсале наредног дана, али домобрани упркос убитачној артиљеријској подршци не само своје дивизијске артиљерије већ и артиљеријских снага суседне 36. дивизије нису успели да задрже тај положај.⁸² У силовитом контранападу Комбинованој дивизији је пошло за руком да поврати Стражу, где је наишла на лешеве четворице официра и око 500 хрватских домобрана. У дејствима 29. новембра, дивизија је коначно постигла одређене успехе тиме што је у раним поподневним сатима заузела висове Стража и Закинац које су бранили слабији делови Комбиноване дивизије принуђени

⁷⁵ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књига четврта 1914. година: други период операција Колубарска битка. I фаза – уводна, 152.

⁷⁶ Исто, 179.

⁷⁷ Исто, 207.

⁷⁸ Исто, 241.

⁷⁹ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књига пета 1914. година: други период операција Колубарска битка. II фаза – одбранбена, Београд 1925, 5.

⁸⁰ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књига четврта 1914. година: други период операција Колубарска битка. II фаза – одбранбена, Београд 1925, 44.

⁸¹ Исто, 129.

⁸² Исто, 169.

да се повлаче услед слома одбрамбене линије Тимочке дивизије другог позива.⁸³ Настављајући напад, заузели су и косу Чукор, јужно од Смрдљиковца.⁸⁴ На тим положајима су сачекали ново наређење команде Балканске војске које је подразумевало даље нападне операције на одсеку између пута Лазаревац–Аранђеловац и Парлога.⁸⁵ У том циљу су јединице дивизије рокиране северније од својих дотадашњих положаја како би преузеле раније положаје јединица Осмог корпуса.⁸⁶ Том приликом су њене снаге успеле да заузму и Мрамор, као доминантну коту над путем Даросава–Калањевци–Рудник.⁸⁷

У наставку започетих операција, упркос српском нападу преко Калањеваца у правцу виса Чикор, где су се налазила три батаљона домобрана, командант 42. дивизије је у складу с ранијим наређењем започео напад и успео да са своја четири челна батаљона заузме косу Трнавци, а да с пет левокрилних батаљона заузме Крменицу.⁸⁸ Потпомогнута деловима Петнаестог корпуса, дивизија је успевала да одоли српским нападима, али је већ 6. децембра услед снажних српских напада на јединице Петнаестог корпуса била принуђена да започне повлачење.⁸⁹ Дивизија је поред узастопних и изузетно енергичних српских напада у којима је претрпела огромне губитке била суочена са различитим болештинама и огромним тешкоћама у снабдевању, па је морала да се повуче на положаје за непосредну одбрану Лазареваца.⁹⁰

Суочена с офанзивом српских снага, команда Шесте армије је хитно настојала да организује одбрану на левој обали Колубаре, што с обзиром на наступање српске војске и тежак замор сопствених трупа није био лак задатак.⁹¹ Покушај заустављања српских трупа код Петке није дао очекиване резултате, па је дивизија била принуђена да се даље повлачи ка истоку.⁹² Даље повлачење је дивизију водило низ Колубару ка Обреновцу, где је поново ушла у састав матичне Пете армије 10. децембра.⁹³ По пристизању у Обреновац, дивизија је започела припреме за одбрану, али је њена оперативна способност била изузетно ниска јер је у претходним борбама претрпела осетне губитке у људству, наоружању и војној опреми; људство је било заморено низом узастопних исцрпљујућих окршаја с јединицама српске војске, снабдевање је било изузетно нередовно, а сурове

⁸³ Исто, 213.

⁸⁴ Исто, 274.

⁸⁵ Исто, 321.

⁸⁶ Исто, 351.

⁸⁷ Исто, 383.

⁸⁸ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књига четврта 1914. година: други период операција Колубарска битка. III фаза – нападна, Београд 1925, 93.

⁸⁹ Исто, 246.

⁹⁰ Исто, 306.

⁹¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књига четврта 1914. година: други период операција Колубарска битка. IV фаза експлоатација победе, Београд 1926, 1–2.

⁹² Исто, 66.

⁹³ Исто, 116–117.

атмосферске прилике су учиниле да већ разлокани српски путеви поста-
ну тешко проходни. Истовремено, сама обреновачка варош је била изло-
жена бесу и дивљању потучених хрватских домобрана. Према сведочењу
лекара 26. пука, резервног поручника Живка Продановића, свега неко-
лико часова по уласку хрватских домобрана у Обреновац варош се није
могла препознати услед обесног рушења, дивљања, пљачки и паљевина и
убијања набеђених цивила да припадају комитској организацији.⁹⁴

На Цветановачкој коси је заробљена комплетна резерва дивизије
(један батаљон, једна батерија и три митраљеза), као и комплетна комора
с храном, касом с новцем и покретним кухињама, чиме је у потпуности
дивизија онеспособљена за даље функционисање.⁹⁵ Такође, заробљена
је и архива команде дивизије. Међу погинулима се налазио и командант
26. пука пуковник Ђорђе (Георг) Петровић, који је страдао у борби код
Планишта, претходно одбивши да се преда српској војсци.⁹⁶ Заузети су
положаји на Дубоком брду у циљу заштите правца који води од Београда
ка Обреновцу.⁹⁷ Припреме за повлачење на десну обалу Саве су започеле
14. децембра уз снажан притисак гонећих одељења српске војске.⁹⁸ У току
јутра 15. децембра, главнина дивизије се неславно повукла са територије
Краљевине Србије у Срем остављајући за собом само мање заштитне де-
лове на српској територији. Већ следећег дана ови делови повукли су се
придруживши се главнини потучене дивизије чије су јединице на про-
стору Срема заузимале положаје и подизале пољска утврђења да спрече
евентуални српски продор.⁹⁹ Заробљени хрватски домобрани хрватске
и српске националности су упућени у позадину. Заробљени официри
су фијакерима пребачени до Ресника, а потом возом до Ниша. Упркос
очекивању да ће се знатан број заробљених Срба и Хрвата добровољно
прикључити српској војсци, одзив међу заробљеницима је био слаб. Од
око 20.000 заробљених Срба и Хрвата, добровољно се пријавило у српску
војску 450 Срба и 22 Хрвата.¹⁰⁰ Тиме су борбена дејства 42. домобранске
дивизије на територији Краљевине Србије у Првом светском рату неслав-
но окончана. Јединице дивизије су јануара 1915. пребачене са простора
Срема на руски фронт у Галицији.

⁹⁴ Ж. Продановић, *Из рајне шорбице. Поход на Србију 1914*, Нови Сад 1927, 237.

⁹⁵ Д. Узун-Мирковић, *Рајне усјомене*, књига I, Београд 1930, 43.

⁹⁶ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига чет-
врта 1914. година: други период операција Колубарска битка. IV фаза експлоатација победе, 175.

⁹⁷ Исто, 232.

⁹⁸ Исто, 329.

⁹⁹ Исто, 383.

¹⁰⁰ М. Јаковљевић, *Из раја и емиграције. Усјомене*, Суботица 1923, 56.

CROATIAN HOME GUARD IN SERBIA IN 1914

by

Aleksandar Životić, Ph. D.

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

SUMMARY: The units of the 42nd Home Guard Division participated in each of the three offences of the Austro-Hungarian army against Serbia in the autumn of 1914. The Division had been formed of the Croatian Home Guard units during the mobilization in July of 1914. Most of the commanding and military staff were the military recruits of Croatian and Serbian nationality. Fighting within the Thirteenth Corps, the Division operated at the front in Western Serbia, mostly at the territory of Pocerina, Podrinje and Valjevska Podgorina. During the victorial offence of the Serbian army after the triumph at Kolubara, the Division had been entirely decimated and lost its operational ability. After the defeat in Serbia, the units of the Division were retracted to the County of Srem from where, in January of the following year, they were transferred to the Russian front in Galicia. During the fights in Serbia, the units stood out with particular militancy and cruelty towards the civilians. At the time of the first offence in August of 1914, the members of the Division committed mass war crimes in Podrinje and the area around Krupanj.

KEYWORDS: 42nd Home Guard Division, Austria-Hungary, Serbia, Croatia, World War I, military operations, Cer, Kolubara, Podrinje

Др Боровоје Милошевић

Универзитет у Бањалуци – Филозофски факултет

АУСТРОУГАРСКА РАТНА ПРОПАГАНДА У ХРВАТСКОЈ И БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОЈ ШТАМПИ 1914–1915. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду је дат приказ основних праваца аустроугарске ратне пропаганде у Босни, Херцеговини и Хрватској током Првог свјетског рата. Низом добро осмишљених акција, текстова у штампи, јавним манифестацијама, монтираним судским процесима, политичким иступима и плакатима, Аустроугарска је по сваку цијену настојала пронаћи оправдање за почетак рата и кривицу за његов почетак приписати Србима.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Први свјетски рат, Аустроугарска, ратна пропаганда, Босна и Херцеговина, Хрватска

Први свјетски рат представља прекретницу у развоју ратне пропаганде касније знатно унапријеђене током Другог свјетског рата. Све зараћене стране током рата су формирале посебне канцеларије, бирое и комитете за пропаганду и цензуру, најчешће под окриљем министарстава рата, спољних или унутрашњих послова. Уобичајена стратегија пропагандних агенција била је пажљиво припремана и заснивала се на демонизацији непријатељске стране, подизању морала у сопственим редовима и строгој цензури свих садржаја који би могли нашкодити властитим интересима. Вођење дуготрајног и исцрпљујућег рата изискивало је мобилизацију свих ресурса једне земље, како материјалних тако и људских, при чему је обликовање јавног мњијења имало пресудну улогу. Медији су се налазили под строгим контролом влада земаља укључених у рат које су вјешто манипулисале информацијама како би код поданика пробудиле патриотски набој и подстакле их да се укључе у рат. Власти су у пропагандне сврхе израђивале плакате, летке, памфлете и брошуре, чији су аутори често били угледни новинари, писци и историчари. Модерно дизајнирани плакати штампани на папиру великог формата, са јасним патриотским порукама и лијеপљени на фреквентним мјестима, временом су постали средство масовне ратне пропаганде. Плакати су на једноставан начин преносили поруку

чак и неписменим особама.¹ Од музичара, књижевника, сликара, карикатуриста и других умјетника захтјевало се да припреме музичке композиције, књиге и ликовна дјела која су величала нацију и исмијавала противничку страну. Ратна пропаганда попримила је масовне размјере када су у употребу ушли радио и нијери филм који су показали већи ефекат утицаја на масе у односу на позориште.²

Зарађене стране настојале су да низом акција код поданика изазову мржњу према непријатељу, убиједе грађане у оправданост уласка у рат и његове праведне циљеве, оптуже противничку страну за изазивање сукоба и уједно дехуманизују противника, оснаже и учврсте патриотизам и морал код поданика, подстакну подршку неутралних земаља и сачувају везе са савезницима.

Иако је Аустроугарска у техничком и финансијском смислу заостајала за пропагандном машинеријом Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, власти у Бечу су овом питању током рата прилазиле пажљиво и са много уложеног труда.³ Аустроугарске власти су добро осмишљеном акцијом још током балканских ратова повеле јаку кампању против српске државе и њених интереса, схватајући да независна Србија представља главну препреку ширењу Монархије у дубину Балкана. Годинама уочи почетка Првог свјетског рата у Аустроугарској је добро изрежираном пропагандом створена таква представа да главна опасност за опстанак Монархије долази од стране Србије и српског народа уопште, па је у том смислу изграђен низ војно-политичких мјера са циљем да се опасност са те стране отклони, а српски народ онеспособи како не би представљао пријетњу интересима Беча.⁴

Антисрпска пропаганда кулминирала је након Сарајевског атентата, за који је службени Беч директно оптужио српску владу и који је послужио као повод за масовне антисрпске демонстрације у Босни и Херцеговини, Хрватској, Славонији и Далмацији, хапшења истакнутих Срба и затварање већине политичких, културних и просвјетних организација са националним предзнаком.⁵ Сасвим негативно приказивање Срба у ау-

¹ Плакати су током Првог свјетског рата кориштени у бројне сврхе: издавање прокламација становништву, позиви на мобилизацију, штедњу, уписе ратних зајмова, учешће у хуманитарним акцијама за помоћ војницима на фронту и њиховим породицама, величање државе и владајуће династије и сл.; А. Rabrenović, „Politički plakat u Prvom svjetskom ratu”, *Medijski dijalozi* No. 15, Vol. 6 (2013), 324–326.

² Детаљније код: А. Јазић, „Пропаганда у Првом светском рату”, *Нова српска политичка мисао* бр. 1–2 (2010), 120; Р. Šćekić, „Rat i propaganda – историјски осврт, примјери и анализе”, *Војно дело* год. 64, бр. 3 (2012), 389–401.

³ Велика Британија је током Првог свјетског рата имала највећу пропагандну мрежу која се ослањала на рад обавјештајних агенција и строгу цензуру. Уласком САД у рат 1917. председник Вудро Вилсон основао је *Комитет за јавне информације* са сједиштем у Вашингтону са задатком да у иностранству промовише америчке интересе, а код домаћег становништва створи расположење за рат; А. Јазић, „Пропаганда у Првом светском рату”, 126.

⁴ Р. Опаčić, „Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svjetskom ratu”, *Војно-историјски гласник* бр. 1–2 (1994), 47.

⁵ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banja Luka 2011, 23–41; Н. Kamberović, „Ubojstvo Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. – devedeset godina poslije”,

строугарским медијима имало је за циљ да припреми јавност Монархије за планирану агресију на Србију.

Уопште не чекајући на резултате званичне истраге, аустроугарске власти најчешће су путем штампе инсистирале на колективизацији српске кривице за убиство Франца Фердинанда. Серија хушкачких текстова који су испуњавали странице ондашње хрватске штампе оптуживала је мегаломанију србијанских државника и „незаситу похлепу краља убице Петра Карађоревића” који су наводно стајали иза догађаја у Сарајеву.⁶ Младобосанци су названи страним плаћеницима, убицама и фанатичним Србима.⁷ За српски народ коришћени су називи „барбарски” и „византијски” елемент.⁸ Термин „византијски” често је употребљаван у аустроугарској пропаганди против Срба са жељом да се истакне српска припадност „источњачкој” и наводно заосталој цивилизацијској сфери.⁹ Цјелокупан тон таквој хистерији давале су франковачке и правашке политичке вође, поједини католички прелати и њима блиски листови. У вријеме жестоких антисрпских демонстрација крајем јуна и почетком јула 1914. франковци су позивали на физичку ликвидацију Светозара Прибићевића и Богдана Медаковића.¹⁰ Преносиле су се чак и вијести о томе како се спрема напад на аустроугарско посланство у Београду и покољ аустроугарских држављана у главном граду Србије.¹¹

Уобичајено је истицана хрватска вијерност и оданост хабзбуршкој круни. Хрвати су били „горко растужени” и „дубоко потресени” атентатом у Сарајеву.¹² „Аустро-Угарска већ је великом стрпљивошћу чекала толике године, што је радила Србија проти нама, како је непрестано роварила међу нашим држављанима, а напокон се латила бомби и револвера, [...] Нарочито Хрвати хрле весело под своје заставе, да вјерни традицијама својих храбрих пређа бране част и углед пријестоља и монаркије”, писао

Prilozi 34 (2004), 13–22; Б. Милошевић, „Прогони Срба у Босни и Херцеговини послје атентата у Сарајеву”, *Историјске свеске* бр. 3 (2014), 26–32; Д. Васић, „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године”, *Први свјетски рат – узроци и посљедице*, АНУРС, Научни скупови, књ. XXIX, Одјељење друштвених наука, књ. 32, Бања Лука 2014, 211–234.

⁶ Г. Васин, „Пречанска политика и сарајевски атентат”, *Први свјетски рат – узроци и посљедице*, АНУРС, Научни скупови, књ. XXIX, Одјељење друштвених наука, књ. 32, Бања Лука 2014, 177.

⁷ Петрињски лист *Бановац* назвао је Принципа и Чабриновића „изметом људског друштва”, додајући да је убиство Франца Фердинанда растужило милионе људи, посебно Словене, „јер су злочинци Принцип и Чабриновић признали да припадају српском племену”; *Banovac* бр. 14 (4. срдњ 1914).

⁸ *Mali list* бр. 69 (7. листопад 1914).

⁹ Пирилично писмо названо је дијелом „пропале византијске културе” па је наредбом од 10. новембра 1915. стављено ван употребе у јавном животу у Босни и Херцеговини; В. Маджар, „Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914–1915. godine”, у: *Veledajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 169.

¹⁰ Дан по Сарајевском атентату Градско поглаварство Сарајева објавило је у штампи проглас којим је од грађанства затражило да из своје средине истријебе „разорне елементе” и „измет људског рода”, чиме је, умјесто да смирује демонстрације, само долијевало уље на ватру; Д. Васић, „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године”, 216.

¹¹ *Obzor* бр. 192 (14. срдњ 1914); бр. 193 (15. срдњ 1914).

¹² *Sloga* бр. 26 (5. срдњ 1914).

је лист *Независност*.¹³ Пред спомеником бану Јелачићу у Загребу Иван Франк је изјавио како су Срби убиством Франца Фердинанда зарили Хрватима нож у срце.¹⁴ Србија је оптуживана за вишегодишње сплеткарење и завјеренички рад против интереса Монархије: „Шест година живимо у вјечитој кризи, у рату у мирно доба, што нас је пријетило уништити. Монархија је била кавалирска ну напокон дошло је до тога, што ево имадемо; дошло је до рата, [...]”.¹⁵ Најављујући рат са Србијом, лист *Слоја* писао је како ће се ускоро на бојном пољу сударити двије државе – „стара, културна и честита европска монархија с једне, а Србија с друге стране; Србија завјереничка, химбена и некултурна, [...]”. Ако имаде итко права, да говори о свом трулежу, тад је то Србија, а ако не вјерује, нека се сјети Сарајева и страшног злочина, којим је мислила доћи до плијена, а који је уистину дао повод, да се већ једном с тим змијиним леглом обрачуна”.¹⁶ Поједини листови отворено су позивали на прогон Срба из земље.¹⁷

У намјери да се подигне морал грађана и њихово патриотско расположење у штампи су често објављивани текстови који су илустровали спремност Хрвата, Словенаца и босанских муслимана да ступе у рат против Србије. Загребачки *Мали лист* је у вријеме мобилизације аустроугарских трупа писао како је цијели Загреб претворен у велики војни логор. Грађани су свечано испраћали војнике у рат пратећи их поклицима: „Доље Србија”, „Доље Русија” и „Смрт издајницима”.¹⁸ Чим се у Загребу сазнало да је аустроугарски барон Гизл напустио Београд, међу становништвом је прокључало ратно расположење. Више хиљада људи окупило се 29. јула на градском тргу у Ријеци. Клицало се: „Рат убојицама”, „Доље Србија”, „Слава Фердинанду” и у част Франца Јозефа. Вијест о прекиду дипломатских односа између Аустроугарске и Србије изазвала је велико одушевљење у Сарајеву међу муслиманским становништвом. Велике ратне манифестације одржане су у Грацу, Трсту и Бечу.¹⁹ Љубљана је 28. јула навече била свечано освјетљена и окићена аустроугарским и словеначким заставама. Више хиљада људи шетало је градским улицама узвикујући пароле у част Аустроугарске, војске и цара. Др Иван Шуштерчич је упутио писмо цару Францу Јозефу у којем је навео како је неописиви ентузијазам за војску захватио све слојеве народа.²⁰ Један од водећих муслиманских политичара из Босне и Херцеговине Шериф Арнаутовић поручио је генералу Оскару Поћореку како су босанско-херцеговачки муслимани спремни жртвовати животе и имовину за спас

¹³ *Nezavisnost* br. 36 (1. kolovoz 1914).

¹⁴ Г. Васин, „Пречанска политика и Сарајевски атентат”, 169, 175.

¹⁵ *Židovska smotra* br. 13 (14. kolovoz 1914).

¹⁶ *Sloga* br. 30 (2. kolovoz 1914).

¹⁷ Ž. Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* vol. 43 (2011), 270.

¹⁸ *Mali list* br. 23 (9. kolovoz 1914).

¹⁹ *Hrvatsko pravo* br. 6 (1. kolovoz 1914).

²⁰ *Domoljub* štev. 32 (6. avgusta 1914).

Монархије.²¹ У штампи су се могли прочитати текстови како је хрватска војска уз поклик „Живио хрватски краљ” прешла ријеку Дрину да казни „зулум гори и погибелнији од некадањег турског”.²²

У анτισрпску пропаганду послјије 28. јуна укључио се и дио словеначке јавности. Штампала је објављивала текстове у борбеном духу који су имали за циљ да припреме грађане за надолазећи рат, а чији је врхунац досегнут непосредно уочи аустроугарске објаве рата Србији. Лист *Словенец* је 27. јула на насловној страни објавио пјесму „Бојни гром” у којој се помиње вјешање Срба на врбе, што је током Другог свјетског рата постала својеврсна лозинка под којом су вршени злочини над Србима.²³

Један од задатака аустроугарске пропаганде био је да међународној јавности српску и црногорску војску представи као варваре који убијају недужне цивиле, чак и дјецу, силују жене, сакате заробљене војнике, пљачкају и пале. Текстови о звјерствима непријатељске војске имали су основни циљ да код домаћег становништва изазову анτισрпско расположење. Тако су већ средином октобра 1914. читаоци у Босни и Херцеговини били обавјештени о томе како је српска војска на тлу Македоније „разапињала” Турке и Бугаре. Истовремено су са Источног фронта пристизале вијести о „варварству” руске војске и бруталном односу према католичком свештенству.²⁴ Извјештавано је о наводним злочинима српских комитских чета у области Штипа, Ђевђелије и Дојрана, о пљачкању имовине и масовним стрељањима локалног становништва.²⁵ Лист *Хрвајско љраво* пренио је крајем августа 1914. вијест о унакаженим аустроугарским војницима пронађеним код Шапца. Некима од њих наводно су биле ископане очи или одсјечене руке и ноге. У злочинима над непријатељем учествовали су чак жене и дјеца.²⁶ „Србијанац не поштује нити рањенике, дапаче он их изнаказује, осакаћује, мрцвари, обезчашћује. Већ за балканских су се ратова одликовали као крви жедни вуци, али тек сада су управо у правом смислу риечи подивљали”, писала је карловачка *Слоја*.²⁷ *Јушарњи листи* је крајем септембра 1914. извјештавао о „грозотама” које су српске комите починили на тлу Македоније. Мушкарци су убијани,

²¹ Д. Васић, „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године”, 232. Тешањски начелник Адемага Мешић послао је непосредно по објави рата генералу Оскару Поћореку телеграм у којем је затражио дозволу да почне са прикупљањем добровољаца за рат против Србије. У телеграму је уједно изражена уобичајена лојалност босанских муслимана и католика хабзбуршкој круни; *Obzor* br. 208 (30. srpanj 1914).

²² *Hrvatska misao* br. 71 (17. kolovoz 1914).

²³ „С канони вас поздравимо ви Срби, дом хладен вам поставимо об врби”; *Slovenec* br. 168 (27. juliја 1914). У хрватској штампи је током рата, посебно у сатиричним часописима, штампан низ подругљивих пјесама, умјетнички сасвим безвриједних, које су имале задатак да Србију и српски народ што више посраме, а најчешће су биле усмјерене на рачун краља Петра и српске армије; С. Андрић, „Морални обриси аустро-угарске анτισрпске пропаганде у првим деценијама XX века”, *Рад Музеја Војводине* бр. 46 (2004), 265–271.

²⁴ *Novosti* br. 308 (11. studeni 1914).

²⁵ *Sarajevski list* br. 264 (31. oktobar 1914).

²⁶ *Hrvatsko pravo* br. 10 (29. kolovoz 1914).

²⁷ *Sloga* br. 34 (30. kolovoz 1914).

жене силоване, а имовина је отимана. Комите су наводно имали наредбу српске владе да униште све Бугаре на српском земљишту.²⁸ Под насловом „Харање Црногораца” лист *Новости* извјештавао је о злочинима црногорске војске у Босни и Херцеговини. Истиче се како су Црногорци хајдучки народ без културе, навикнут на пљачку и харачење. *Новости* су писале како су црногорске чете темељно опљачкале подручје Вишеграда и Рогатице. Лист наводи како су Црногорци у Рогатици муслиманкама отимали чак и златне украсе око врата. Са собом су приликом повлачења повели више десетина хоџа и имама.²⁹

Неријетко, тема писања хрватских листова били су догађаји са западног фронта. У једном таквом извјештају наводи се како су француски цивили резали главе њемачким рањеницима, па их потом натицали на колчеве. Појединим њемачким војницима одсјечене су руке и ноге и ишчупани језици.³⁰ Хрватска штампа са нескривеном дозом расизма писала је о учешћу колонијалних трупа у редовима савезничких армија: „Енглези и Французи поплавише Европу црначким и индијским четима, које почињају страшна крвопролића на Њемцима, [...]. Руси су опљачкали готово цијелу источну Галицију, [...]. У Босни пак, гдје су Срби уништили, харачило се управо дивљачки, [...]. Подивљалост модернога војевања може се дакле примјенити само на Енглеску, Француску, Русију, Белгију и Србију”.³¹

У жеку аустроугарске инвазије на Србију у љето 1914. *Хрватско право* извјештавало је о лошим односима у српској војсци, нередовним платама и недостатку оружја, муниције и намирница. У војсци је наводно владало велико незадовољство због чињенице да је ово трећи српски рат за кратко вријеме, па су биле честе војничке побуне. Због свега наведеног, отпорна снага војника била је толико ниска да су се лако предавали непријатељу.³² Исти лист је пренио како је краљ Петар издао указ којим је генерала Степу Степановића именовао војводом. У пропратном коментару се наводи како су српски војни кругови због тог чина били „пренеражени”, јер би због српског повлачења из Срема и губитака Степановић прије требало да одговара пред војним судом.³³ Извјештавајући о „драматичним” српским губицима у рату, новине су крајем септембра објавиле како се у Нишу на скоро свакој кући вије црна застава, те како „свака обитељ оплакује по којег свог члана”.³⁴ „Ријеком Дунав пливају многобројна тијела погинулих српских војника”, објавио је загребачки *Мали лист*, настављајући: „Сава их је однијела у Дунав и сад пливају у Црно море, а из њега у Азовско, да им бар мртва тјелеса постану руска, кад им се живима није

²⁸ *Jutarnji list* br. 819 (30. rujan 1914).

²⁹ *Novosti* br. 308 (11. studeni 1914).

³⁰ *Mali list* br. 39 (30. kolovoz 1914).

³¹ *Nezavisnost* br. 1 (28. studeni 1914).

³² *Hrvatsko pravo* br. 11 (11. rujan 1914).

³³ *Hrvatsko pravo* br. 16 (11. listopad 1914).

³⁴ *Hrvatsko pravo* br. 14 (30. rujan 1914).

испунила жеља”.³⁵ У Хрватској су се преносили гласови како су због масовног незадовољства народа и официрских кругова од почетка рата до новембра 1914. на Николу Пашића покушана три атентата.³⁶ *Мали лист*, познат по објављивању често сасвим непровјерених вијести, објавио је октобра 1914. како је више стотина жена, незадовољних током рата, у Нишу зауставило кочију у којој се возио Никола Пашић и из ње извукле предсједника српске владе „очерупавши” притом његову дугу браду.³⁷

Лист *Хрватско право* је октобра 1914. пренио наводне ријечи једног српског заробљеника о српском краљу. Војник је изјавио како је због краља Петра већ пет пута морао у рат и „кад би га сада имао пред собом закреноу би му вратом”. Исти заробљеник додао је како се весели што се налази у Аустрији, јер се Србија налази пред потпуним расулом.³⁸ Објашњавајући „фанатизам” српског војника, *Мали лист* доноси вијест како у болници у Новом Саду лежи 12-годишња српска дјевојчица рањена у борбама са аустроугарском војском у Шапцу. Дјевојчица је на аустроугарске војнике бацила 18 бомби прије него што је рањена.³⁹

У штампи је било устаљено величање аустроугарског или њемачког оружја и предности коју је имало у односу на непријатеља. Тако су читаоци имали прилику да се септембра 1914. упознају са њемачким дивовским топовима калибра 42 центиметра. „Нема више те тврђаве на свијету, коју је људска рука саздала, коју не би ови топови у прах и пепео претворили”, наводи се у једном чланку.⁴⁰ Хрватска штампа често је писала о „јунаштву” хрватских војника на фронтовима на којима су се борили у саставу аустроугарских армија. Тако је *Наша слоја* из Пуле новембра 1914. објавила извјештај у којем се, међу осталим, наводи: „Та и сам непријатељ дрхће, кад осјети, да се са Хрватима бије, а готово сви заробљеници говоре, да наши људи, тј. Хрвати само напријед иду без обзира на падање непријатељских танета, и чим опазе да се бију са Хрватима, да их је одмах страх, јер да знаду, да ће бити потучени”. За хрватске војнике говорило се да су „кадри и врага из пакла истјерати”.⁴¹ *Јутарњи лист* је извјештавао о јунаштву босанских војника у борбама са Русима. У борбама прса у прса Босанци су наводно бацали пушке и голим рукама давили противнике. Босанце су на такав бијес тјерали злочини Срба над муслиманским женама и дјецом, па су се жељели осветити Русима као српским заштитницима.⁴² Хрватска штампа је истицала са коликом пожртвованошћу су босански муслимани показивали жељу за побједом Аустроугарске у рату. „Њихова мржња на Србијанце позната је већ од

³⁵ *Mali list* br. 62 (27. rujan 1914).

³⁶ *Mali list* br. 98 (10. studeni 1914).

³⁷ *Mali list* br. 85 (25. listopad 1914).

³⁸ *Hrvatsko pravo* br. 15 (5. listopad 1914).

³⁹ *Mali list* br. 49 (12. rujan 1914).

⁴⁰ *Sarajevski list* br. 213 (10. septembar 1914).

⁴¹ *Naša sloga* br. 44 (12. novembar 1914).

⁴² *Jutarnji list* br. 858 (22. listopad 1914).

прије, а сада је задобила управо необичну жестину, [...]. Па и саме муслиманске жене почеше ових дана клањати за побједу нашег оружја не само по дану већ и по ноћи, јер се молитвама жена приписује особита моћ”.⁴³

Желећи да се додатно подстакне становништво за мобилизацију и добровољно пријављивање у редове аустроугарске војске, у штампи су биле честе пропагандне вијести попут оне да се у Араду као добровољац у војску пријавио 73-годишњи старац Мирко Ковач. Када је војна команда због старости одбила његову молбу, он се толико ражалоштио да је извршио самоубиство. На столу је кредом написао како „не жели остати на животу у ово доба, кад треба, да сваки човјек пође у бој”.⁴⁴ Бечка штампа пренијела је вијест како је чак и царев лични бријач морао поћи у рат иако се надао да ће због свог посла бити поштеђен. Када је молио Франца Јозефа да интервенише у његову корист, цар је одговорио: „Но, мој Боже, пак пар дана лако се сам бријем”.⁴⁵ Власти су истовремено наредиле строгу цензуру вијести у којима се спомињу ратни губици аустроугарске војске, глад у Монархији, несташице хране или поскупљења намирница. Ширење таквих вијести, најчешће од повратника са фронта, било је строго кажњиво.⁴⁶

Почетком новембра 1914. у хрватској штампи објављена је порука генерала Оскара Поћорека упућена војницима Пете и Шесте аустроугарске армије која је надирала у Србију. Поћорек је најавио скори слом Србије, најкасније до зиме 1914. године: „Ми стојимо свјежих сила, прожети изврстним духом, отврднели на души и тијелу кроз тај готово тромјесечни бој против исцрпљеног непријатеља, који је већ одавна пожалио своју лакоумност, којом нас је присилио, да тргнемо мач”.⁴⁷ Вијест о заузећу Београда свечано је прослављена у Загребу гдје су поворке грађана, праћене војном музиком, шетале градом. Грађани су узвикивали у то вријеме уобичајени слоган: „Марш, марш, Београд је наш”.⁴⁸ Свечаности поводом освајања Београда одржане су и у многим другим градовима широм Хрватске. Са поносом је истицано како је у Београд прва ушла 26. карловачка пучко-ушашка пјешачка пуковнија.⁴⁹ Грађани Сарајева су почетком септембра 1914. приредили бакљаду у част њемачких и аустроугарских

⁴³ *Novosti* br. 244 (8. rujan 1914). Трећа пјешадијска босанско-херцеговачка пуковнија до 6. децембра 1916. за показану храброст на фронту добила је 145 одликовања за официре и 2.014 одликовања за војнике. Тим поводом је у штампи истакнуто како „наши храбри војници пролијевајући своју крв на бојним пољима уједно дижу понос свих Босанаца и Херцеговаца и с правом залужују свако признање и хвалу својих суграђана”; *Sarajevski list* br. 22 (22. januar 1917).

⁴⁴ *Mali list* br. 27 (14. kolovoz 1914).

⁴⁵ *Mali list* br. 29 (18. kolovoz 1914).

⁴⁶ Милош Бабић, повратник са фронта у Галицији, родом из околине Босанске Градишке, изведен је пред Војни суд у Бањој Луци јер је средином децембра 1914. говорио како је у Галицији погинуло много аустроугарских војника. „Војска је била стално гладна – кромпир, репу, купус јели би чак и сирове да су их имали”, изјавио је Бабић; Архив Републике Српске (даље: АРС), Бања Лука, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 19/1915.

⁴⁷ *Hrvatsko pravo* br. 20 (11. studeni 1914).

⁴⁸ *Mali list*, br. 116 (4. prosinac 1914).

⁴⁹ *Mali list* br. 117 (5. prosinac 1914).

успјеха на фронту. Поворка од више хиљада људи дошла је пред Бегову цамију, гдје је реис-ул-улема Чаушевић одржао говор. Окупљени су потом дошли пред зграду Земаљске владе гдје су приређене „одушевљене манифестације”.⁵⁰

Крајем 1914. више хрватских листова објавило је тзв. смртовницу Краљевини Србији, као типичан примјер пропаганде која није бирала средства да непријатеља што више понизи. У смртовници се наводи како је након тешких битака код Шапца и Ваљева и након пада Београда, држава Србија избрисана са географске карте. Сахрану државе „покојнице” обавиле су аустроугарске и њемачке чете, док се као ожалошћене државе наводе Русија, Енглеска и Француска.

Ипак, већ средином децембра 1914. почео се у штампи наслућивати потпуни слом аустроугарске офанзиве. „Офанзива која је ишла у југоисточном правцу од Дрине, наишла је југоисточно од Ваљева на много јачег непријатеља, па се је морала не само напустити него је проузрочила далекосежно ново сврставање наших сила, које се од више недеља боре жилаво и сјајно, али уз велике губитке”, наводи се у једном извјештају из децембра 1914.⁵¹ Крајем истог мјесеца службено је објелодањено повлачење аустроугарске војске из Србије. С обзиром на бројне гласине које су се појавиле у јавности, војна команда је издала званично саопштење у којем се крах офанзиве на Србију правда немогућношћу правовремене опскрбе јединица храном и војним материјалом. Занимљиво је како је истога дана објављена вијест о пензионисању генерала Оскара Поћорека и именовању Стјепана Саркотића на његово мјесто.⁵² На вијест о томе како се аустроугарска војска морала повући из Београда, хрватска штампа је на све начине настојала умањити значај српске побједе. „Пролазни српски успјеси не смију да поколебају наше чврсто поуздање, да се спрема јак ударац за Србе, [...]. Наше су се чете повукле од непријатеља, да под повољнијим увјетима борбу опет започну”, објавила је бјеловарска *Независност* крајем 1914.⁵³

Штампа је уобичајено објављивала како се добро поступа са страним војницима у аустроугарском заробљеништву. Тако *Сарајевски лист* јануара 1915. доноси писмо које је један руски војник послао својој породици: „Молимо вас, да свакоме код куће речете, да је руски војник срећнији као угарски заробљеник, него ли у миру код куће. Ако код куће затечете којег угарског војника, скините пред њим капу, јер су они на бојноме пољу храбри, а племенити према голоруком руском заробљенику”.⁵⁴ Истовремено се у службеним гласилима извјештавало о томе како се у Србији са аустроугарским ратним заробљеницима поступало „просто и недостојно човјека”. У Нишу су заробљеници били смјештени у прљавим стајама,

⁵⁰ *Jutarnji list*, br. 780 (6. rujan 1914).

⁵¹ *Sarajevski list* br. 309 (15. decembar 1914).

⁵² *Sarajevski list* br. 318 (24. decembar 1914).

⁵³ *Nezavisnost* br. 4 (19. prosinac 1914).

⁵⁴ *Sarajevski list* br. 26 (26. januar 1915).

шупама и магацинима. Употребљавани су за најпрљавије послове, чишћење канала, пољске радове, поправке на жељезницама и прављење ровова и склоништа на фронту. „Са заробљеницима се је поступало као са бесправним робовима, над којима је могао свако по вољи управљати и заповједати”. Заробљеници, без обзира на чин, често су батинани и бичевани.⁵⁵

Реквизиције хране и стоке за потребе аустроугарске војске током Првог свјетског рата вршене су веома педантно и систематски. Како се рат продужавао, а Централне силе долазиле у све већу материјалну оскудицу, тако је растао притисак на становништво, па су реквизиције прехранбених намирница из дана у дан бивале све веће.⁵⁶ Влада је покушала спријечити неконтролисано повећање цијена животних намирница и ширење црне берзе па је због ванредних прилика одређивала максималне цијене жита и брашна. Како би се стало у крај шпекулантима, трговци на велико смјели су продавати брашно само по цијени која не би прелазила максимално одређену цијену.⁵⁷ Овакве одлуке су током рата више пута мијењане и надопуњаване. С обзиром на глад која је у Босни и Херцеговини харала током 1917. и 1918, власти су предузеле низ мјера са циљем да поспјеше масовну штедњу и рационалност у свакодневnoj исхрани. Како је глад временом узимала све више маха, православни епископи у Босни и Херцеговини одлучили су дати опрост вјерницима од законом прописаних постова.⁵⁸

Аустроугарска војна команда у Сарајеву позвала је априла 1915. становништво да надлежним властима добровољно преда вишак кухињског суђа и предмета од метала које не користи, а најприје оног направљеног од бакра, калаја, олова и алуминијума.⁵⁹ Грађани су били дужни пријавити све залихе руда и оних метала и легура које се могу употријебити у војној индустрији попут алуминијума, хрома, бакра, никла и калаја.⁶⁰ Одбор под предсједништвом министра рата Александра Кробатина почетком 1915. упутио је проглас грађанима Монархије у којем их моли да војним властима предају непотребне ствари од метала, са изузетком жељеза, челика и лима. Посебно се истиче потреба за прикупљањем предмета од бакра.⁶¹ Продужењем рата повећавала се потреба за металима због чега

⁵⁵ *Sarajevski list* br. 96 (13. april 1916).

⁵⁶ Сваки отпор или неслагање са политиком власти у вези са ратним реквизицијама водили су иза решетака. Никола Борковић из Отоке код Босанске Крупе жалио се фебруара 1915. пред сеоским кнезом на учестале реквизиције ријечима: „Жао ми је народа, видиш колико волова покупише, народ неће имати на чему орати”. Осуђен је на 15 дана затвора; APC, K. u. K. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 96/1915. Сељак Миле Зорић из истог котара бунио се јануара 1915. због одузимања стоке за потребе војске и због тога је одговарао пред судом. „Ј.... ја њему матер који то заповиједа и онога који то пише”, рекао је Зорић; Исто, К. 90/1915.

⁵⁷ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1915*, Сарајево 1915, 21–22..

⁵⁸ *Вјесник* бр. 3 (1918), 40.

⁵⁹ *Sarajevski list* br. 110 (20. april 1915).

⁶⁰ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1915*, 73–74.

⁶¹ *Sarajevski list* br. 110 (20. april 1915).

је Земаљска влада у Сарајеву 1918. издала уредбу о потраживању црквених звона у ратне сврхе. Изузетак су представљала звона од великог умјетничког и историјског значаја чију је вриједност требало да установе стручњаци Земаљског музеја у Сарајеву.⁶²

Уписима ратног зајма придавана је велика пажња у јавности. Становништву је савјетовано да подржи ову акцију као својеврсни чин патриотизма и манифестацију против непријатеља Монархије.⁶³ Српски митрополити из Босне и Херцеговине препоручивали су парохијском свештенству да утиче на вјернике како би уписали што више ратног зајма.⁶⁴ Уписом ратног зајма испунила би се поданичка дужност према владарском дому Хабзбурга и показала захвалност „за сва добра што смо их до сада у овим земљама на пољу нашег економског и културног напретка получили под моћним окриљем Његовог Величанства”, наводи се у једној окружности митрополита Летице.⁶⁵ Од православне цркве очекивало се да утиче на становништво како би подржало ратне напоре Монархије.⁶⁶ Иако су се власти хвалиле успјехом при упису ратних зајмова, становништво је на њих гледало као на још један у низу финансијских терета који је морало да поднесе.⁶⁷

⁶² Детаљније код: Б. Милошевић, „Реквизиције звона са православних цркава у Босни и Херцеговини у току Првог свјетског рата”, *Историјске свеске* бр. 15 (2015), 24–25. У Тузли је средином августа 1914. почела хуманитарна акција добровољног прикупљања златног вјенчаног прстења у сврху материјалног помагања аустроугарске војске. Градски начелник Осман Виловић је позвао грађане да што више својих кућних драгоцености „допринесе на олтар своје државе и домовине”, *Sarajevski list* бр. 189 (18. avgust 1914).

⁶³ „Како војник на бојном пољу неуморно и до задње капље крви устраје, тако такођер не смију ни они, који су остали код куће, клонути, него државу у овом силном хрвању са свим средствима подупријети. Ко уписује, тај се скрби за добро стање браће на бојишту и скрађује рат. Немојте оклијевати, немојте бити плашљиви, не закопавајте и не скривајте ваш новац!”, наводи се 1915. у једном позиву грађанима Босне и Херцеговине за упис ратног зајма; *Sarajevski list* бр. 145 (11. мај 1915).

⁶⁴ *Вјесник* бр. 7 (1918), 106.

⁶⁵ „У нарочиту патриотску дужност стављам свима оним црквеним општинама, које су то према својим имовним приликама у стању учинити, да што већу своту расположивог општинског иметка у обавезнице ратног зајма уложе”, наводи се у окружности митрополита Евгенија Летице 1915; *Sarajevski list* бр. 283 (10. oktobar 1915). Сличан позив свештенству и парохијанима упутио је и тузлански митрополит Иларион Радонић; *Sarajevski list* бр. 289 (1. novembar 1915).

⁶⁶ Митрополит бањолучко-бихаћки Василије доставио је августа 1914. окружницу православног свештенству у којој тражи да се одржавају редовне молитве за аустроугарског владара и побједу царске војске. Осим тога, затражио је да парохијско свештенство код народа поради на прикупљању прилога за Црвени крст; АРС, ОО Бања Лука, през. бр. 405, 17. август 1914.

⁶⁷ Тежак Миле Давидовић је 22. новембра 1915. у једној кафани код Добрљина говорио како Аустроугарска нема довољно војника и новца за рат па је принуђена од народа узимати ратне зајмове, па су зато „лањске године (1914, прим. Б. М.) онако брзо испирили из Србије”. Због ових изјава осуђен је на 16 мјесеци затвора; АРС, К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 343/1915. Иван Мика, родом из Галиције, настањен у бањолучком котару, средином јула 1915. је поводом уписа другог ратног зајма рекао: „Дати ћу му го... светог оца, ја од цара нијесам ништа добио, све што имам то сам заслужио у Америци, мој цар је амерички президент, тај има новца и злата, а Аустрија нема ништа, да нијесам био у Америци не би имао ништа”; Исто, К. 441/1915. Павао Марић из околине Прњавора бунео се новембра 1915. против ратног зајма ријечима: „Хоће Фрањо ћелави себи пара”; Исто, К. 419/1915.

Ни врхови католичке и муслиманске вјерске заједнице нису остали изван бурних догађаја који су услједили после Сарајевског атентата. Надбискуп Јосип Штадлер изјавио је како није случајно да је атентат изведен баш на годишњицу битке на Косову.⁶⁸ Бискуп Иван Шарић, коадјутор надбискупа Штадлера, написао је пјесму посвећену надвојводи Фердинанду, коју су објавиле новине, а која је касније штампана и дијељена пред црквама. Шарић је позвао Бога да суди Србима које је назвао „звјерима” и „гујама”.⁶⁹ Херцеговачки бискуп Мишић поручио је мобилисаним војницима да не треба да жале своје животе за „Св. апостолско пријестоље”, док је словеначки бискуп Јеглич у говору војницима Србе назвао „заклетим непријатељима самог Исуса”.⁷⁰ У међувремену је муслимански вјерски поглавар Мехмед Џемалудин Чаушевић прогласом опоменуо вјернике да не учествују у антисрпским демонстрацијама, савјетујући им да буду обазриви и промишљени.⁷¹ Чаушевић је касније позвао муслимане да буду спремни на све услуге и жртве у корист аустроугарских војних и цивилних власти.⁷²

Како би се што ефикасније помогло војсци на фронту, у покрајинама су током рата основана многа хуманитарна удружења која су прикупљала добротворне прилоге од грађана и јавних установа. Занимљиво је како је у Босни и Херцеговини током рата дјеловао чак и „Одбор за потпомагање бугарског Црвеног крста”. Основан је крајем 1915. након уласка Бугарске у рат на страни Централних сила на иницијативу земаљског поглавара Стјепана Саркотића.⁷³

Прославе рођендана чланова владајуће династије и друге државне свечаности коришћене су као згодна прилика за прикупљање добровољних прилога за војску.⁷⁴ У државним школама током рата било је уобичајено одржавање хуманитарних приредби, забава и концерата чији је приход ишао у корист војске и рањеника. Извјештаји у штампи са оваквих приредби били су веома детаљни са именима дародаваца и сумом новца која је прикупљена. У каснијим ратним годинама превелик број добротворних догађаја изазвао је извјесно засићење и умор код грађана посебно јер су

⁶⁸ *Jutarnji list* br. 704 (3. srpanj 1914).

⁶⁹ V. Novak, *Magnum crimen*, Zagreb 1948, 32.

⁷⁰ P. Opačić, „Politika genocida Austrougarske protiv Srba”, 53.

⁷¹ *Sarajevski list* br. 137 (4. juli 1914).

⁷² *Ogjeци – евројска шћампа о сарајевском аћенћаћу и јулској кризи*, Бања Лука 2015, 52.

⁷³ *Sarajevski list* br. 297 (9. novembar 1915). Поводом оснивања „Босанско-херцеговачког одбора за потпомагање бугарског Црвеног крста” предсједништво одбора добило је захвалницу од бугарске краљице Елеоноре, која је потом свечано објављена у штампи; *Sarajevski list* br. 302 (15. novembar 1915), 3.

⁷⁴ Из једног извјештаја загребачког *Малој листу* сазнајемо како је рођендан Франца Јозефа прослављан у највећем хрватском граду. Излози дућана по Загребу били су освјетљени и раскошно искићени црно-жутим тракама. Веће трговине изложиле су слике или попрсја Франца Јозефа. На многим балконима били су окачени транспаренти подршке Монархији и цару. Градским улицама су кружиле поворке грађана праћене војном музиком; *Mali list* br. 30 (19. kolovoza 1914).

многи овакве акције користили за лично богаћење.⁷⁵ Своје неучествовање у хуманитарним акцијама Срби су најчешће правдали неимаштином.⁷⁶ Тзв. поклонствене депутације грађана Босне и Херцеговине цару у Беч биле су саставни дио аустроугарске ратне пропаганде са циљем да се владају лично искажу оданост и поштовање од стране поданика.

Земаљска влада у Сарајеву новембра 1915. препоручила је да се у свим школама повремено одржавају тзв. патриотска предавања. Ученицима је требало представити побједе аустроугарског оружја и војничка јунаштва. Инсистирало се на истицању личних врлина војсковођа и војника: хероизма, вјерности, презирања смрти, послушности и дисциплине. Патриотска предавања требало је да се одржавају сваке седмице, послјеподне када нема наставе или недјељом иза црквене службе. У тим предавањима је активно требало да учествује цијели учитељски колектив без изузетака. Тамо гдје су то допуштале прилике, на предавања су позивани и родитељи ученика.⁷⁷ Почетком рата у босанско-херцеговачким основним школама уведена је обавезна „Молитва за побједу царског оружја” читана два пута дневно прије почетка наставе.⁷⁸ Од дјеце се такође тражило да учествују у акцијама прикупљања божићних поклона за рањене и болесне војнике. Сматрало се да ће овакви поступци јачати љубав школараца према војсци. Допуштено је и скраћивање наставе како би дјеца могла помагати у пољопривредним пословима на имањима оних лица која су због рата остала без довољног броја радника.⁷⁹

У штампи су често изношени примјери саможртвовања појединаца у корист Монархије и њене војске са намјером да се становништво потакне на сличне акције. Српски сељак из околине Бање Луке Ђуро Митровић ставио је септембра 1914. на располагање аустроугарској војсци дво-прежна кола са коњима и свом пратећом опремом. Тај чин је објаснио сљедећим ријечима: „Под нашим царем ја сам све што посједујем стекао па му за то дугујем заувјек хвалу, сада ево дајем му све, што имадем, а он што треба”.⁸⁰ Почетком фебруара 1917. учитељ Петар Гаковић из Босанске Крупе одликован је ратним крстом за грађанске заслуге. Гаковић је похваљен због патриотског понашања и прикупљања хуманитарне помоћи у крупском котару.⁸¹ Занимљива вијест стигла је из Беча почетком 1917. Царица Зита ставила је на располагање дворска кола и коње ради

⁷⁵ M. Jurić, *Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti*, у: *Libellarium*, II, 2, Zagreb 2009, 127.

⁷⁶ B. Stojnić, „Dokument o manifestacijama „patriotskih osjećanja” kod stanovništva Kozarca poslije austrougarske objave rata Srbiji 28. jula 1914”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* год. VII, бр. 7 (2015), 301–305.

⁷⁷ *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata u školskim godinama 1914/15. i 1915/16.*, Sarajevo 1916, 11–15.

⁷⁸ *Врбаске новине* бр. 82 (2. март 1933).

⁷⁹ Б. Вујчић, *Сјарагање сјановника Босанске Градишке у рајној 1915. години (с осврћом на логор Араг)*, Градишка 2015, 39.

⁸⁰ *Mali list* br. 54 (18. rujan 1914).

⁸¹ *Sarajevski list* br. 50 (19. februar 1917).

превоза угља за гријање становницима Беча. Тиме је владарски пар, према писању штампе, показао како саосјећа са народом у тешким ратним временима.⁸²

Иако је лик цара Франца Јозефа политички експлоатисан и прије почетка рата, употреба његовог лика у пропагандне сврхе свој врхунац доживјела је управо после избијања рата. Франц Јозеф је представљан као један од најважнијих симбола јединства вишенационалне државе. Владар је представљан као добри, сиједи старац, заштитник свих народа који су живјели у Аустроугарској. Његови портрети и бисте били су обавезан декор државних установа, касарни, школа, а током рата је покренута широка акција подизања споменика цару у оним мјестима која га прије нису имала. Током рата биле су популарне значке са ликом цара које су обично носили државни службеници, понекад и сеоски кнезови. Било који вид омаловажавања оваквих симбола, макар и безазлен, водио је пред суд.⁸³ Смрт Франца Јозефа није умањила употребу његовог лика у пропагандне сврхе, али се од почетка 1917. у такве сврхе све чешће користи лик његовог насљедника – цара Карла.⁸⁴ У Босни и Херцеговини су током рата биле уобичајене прославе имендана и рођендана цара Карла и његове супруге царице Зите. У хришћанским храмовима су служене свечане понтификалне мисе и благодарења, док су јавне зграде у Сарајеву и свим већим градовима тог дана биле окићене државним заставама.⁸⁵

Већи босанско-херцеговачки градови добили су током рата споменик „Витез у оклопу” који је симболизовао ратне напоре Аустроугарске. У дрвене кипове укуцавани су метални ексери, а свако ко би то желио учинити морао је претходно купити ексер. Масовност укуцавања ексера у дрвени кип требало је да симболизује величину патриотизма народа који је давао добровољне прилоге за ратне напоре Монархије. Често су организоване масовне акције за укуцавање ексерчића, нарочито међу дјецом у школама.⁸⁶

⁸² *Sarajevski list*, br. 45 (14. februar 1917).

⁸³ Дјечак Вељко Батар из села Марићка у Босанској Крајини изведен је пред суд јер је 6. децембра 1914, видјевши на капуту сељака Василија Миодраговића привјезак са сликама цара Франца Јозефа и Вилхелма рекао: „Аха, то су њемачки цар и наш краљ. Баца то, то није наше”; АРС, К. у. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 8/1915. Из истог разлога пред судом одговарао је и сељак Тејо Бркић, који се 12. јануара 1915. у Великом Блашку обратио сеоском кнезу Виду Иванковићу који је на капуту носио значку црно-жуте боје са сликом Франца Јозефа: „Скини то ђубре, то није ништа, он је већ изгубио, а Србија добила, ако си прави Србин не требаш на прсима ово ђубре носити”; Исто, К. 22/15.

⁸⁴ В. Мартинов, „Употреба Франца Јозефа у аустроугарској патриотској пропаганди за време Првог светског рата”, *Рад Музеја Војводине* бр. 56 (2014), 105–117.

⁸⁵ *Sarajevski list* br. 92 (27. april 1918).

⁸⁶ Када је поглавар Стјепан Саркотић први пут дошао у Бању Луку почетком фебруара 1915, споменик је накратко скинут и преко ноћи окован великим бројем ексера, јер се сматрало за велику срамоту да на споменику има још много слободног дрвеног простора. Ова акција градских власти изазвала је велики подсмјех код Бањолучана када су видјели да је витез добио метални оклоп који му сами грађани нису жељели дати; АРС, Мемоарска грађа (МГ), бр. X/31. Бранко Пајић, Сјећања на Бању Луку у вријеме аустроугарске управе.

AUSTRO-HUNGARIAN WAR PROPAGANDA IN CROATIAN AND
BOSNIAN-HERZEGOVINIAN PRESS IN 1914 AND 1915

by

Borivoje Milošević, Ph. D.
University of Banjaluka – Faculty of Philosophy

SUMMARY: World War I represents a turning point in the war propaganda development. All the participants in the war mobilized significant resources and hired high number of experts with the goal to strengthen morals and patriotism of their citizens and at the same time to humiliate and demonize their enemies before the international community. Although they did not have resources at their disposal such as the United States or United Kingdom, Austro-Hungarian authorities worked carefully on this task. All the media of the time and most of the press were used for this purpose. By numerous well-thought actions, texts in newspapers, public manifestation, show trials, speeches and posters, Austria-Hungary tried to find justification for the beginning of the war and to attribute guilt for its outbreak to Serbs. Serbs are accused for their alleged “megalomania” and constant work on the internal destruction of the Monarchy with the goal to take over South-Slavic provinces from the Austria-Hungary and annex them to the Kingdom of Serbia.

KEYWORDS: World War I, Austria-Hungary, war propaganda, Bosnia and Herzegovina, Croatia

ГРАЂА И ПРИЛОЗИ
MATERIALS and CONTRIBUTION

UDC 314.8:271.222(497.113 Bačka)"1811"
Грађа

Др Влaдaн С. Гaвpиловић
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

ПОПИС БАЧКЕ ЕПАРХИЈЕ 1811. ГОДИНЕ*

САЖЕТАК: Током XIX века у Хабзбуршкој монархији извршено је више пописа, који су за циљ имали прикупљање информација како би државни апарат лакше функционисао. Иза њих је остало доста статистичких података о народима који су живели у овој држави, што се показало као важан историјски извор. Поред државе, ради њених или сопствених интереса и црква је правила пописе парохија, свештеника, верника. У том смислу грађа црквене провенијенције сачувана је и за Карловачку митрополију, а неки од најзначајнијих пописа су настали у време митрополита Стефана Стратимировића. Један од њих, попис Бачке епископије из 1811. је и тема овог рада. Он пружа јасан увид у број православних, српских домаћинстава, како у целој епархији, тако и у њеним административним деловима и на крају у појединим парохијама. Такође, омогућава и увид у однос између православног и становништва других хришћанских деноминација. Документ се налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, у фонду Varia.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Карловача митрополија, Бачка епископија, попис, Нови Сад, Суботица, Сомбор, Сегедин, Јегра

Пописивање становништва од стране државе постојало је још од најранијих времена, а обављано је како би се прикупиле неопходне пореске обавезе за функционисање државног апарата. Пописи су постајали све обухватнији а циљеви различити: привредни, финансијски, управни, а између осталог и национално-политички. Различитост ових циљева је допринела развоју државне статистичке службе у Хабзбуршкој монархији још у време цара Леополда I и Карла VI, да би опсежнији и редовнији пописи уследили у периоду владавине царице Марије Терезије и њеног сина Јосифа II, односно у оквиру свестраних реформи феудалног, друштвеног и државно-правног организма Хабзбуршке монархије.¹ У XIX

---

* Рад је настао као фазни резултат Републичког пројекта бр. 177002 (2010–2015) који носи назив „Војвођански простор у контексту европске историје”.

веку у Монархији се одмакло и корак даље оснивањем званичне државне статистичке службе у Бечу 1829. године. Мађарска политичка јавност сматрала је да су статистике руковођене аустријским, државним, интересима и да не обрађају довољну пажњу на угарске области, па су се залагали за оснивање сопствене статистичке службе, која је и основана 1867. године.² Оснивање сопствене статистичке службе Угарске имало је велики утицај и на српски народ, који је у највећој мери и био настањен на тој територији, посебно у њеном јужном делу. Тако су Срби забележени и у званичним угарским статистикама, као и у сопственим црквеним, које се такође почињу развијати, усавршавати и мењати од времена владавине царице Марије Терезије.³

О демографској и аграрној слици крајева Јужне Угарске из домена земаљских и пореских пописа Угарске, до данас је писано доста, посебно у мађарској али и нашој историографији. Пре свих својим значајем издваја се дело др Антала Хегедиша и др Катарине Чобановић *Демографска и аграрна статистику Војводине 1767–1867*, које је данас незаобилазан извор и путоказ за даљи рад у овој области. Треба такође поменути три књиге проте Ивана Јакшића: *Из пописа становништва Угарске почешком XVIII века*, као и рад др Золтана Ђереа, на исту тему, под насловом: *Градови и вароши Бачке почешком XIX века*. Оно што је нарочито значајно је чињеница да су на овом пољу, радови ових аутора засновани пре свега на сакупљеној и делимично објављеној грађи изузетних мађарских и немачких демографа: Фењеша, Нађа, Хичингера и Демиана.

С друге стране, веома мали број објављених и објашњених пописа Српске православне цркве по епархијама до данас је нашао своје место у нашој историографији. Највише су их забележили Иларион Руварац и Мато Косовац у својим радовима насталим крајем XIX и почетком XX века, док су се остали наши (српски) историчари бавили овом темом само успутно и спорадично.

Стога сматрамо да је сваки, па и најмањи попис било које епархије Карловачке митрополије једна потпунија слика о општим друштвено-политичким па и економским показатељима српског народа у Монархији.

У овом случају анализиран је Попис Бачке дијецезе (епархије) за 1811. годину. Он се налази у Архиву САНУ у Сремским Карловцима (АСАНУК) у фонду „Varia” (патријаршијско-митрополијски архив).⁴ Комбинацијом раније наведених демографских радова и овог пописа, по-

¹ Золтан Ђере, *Градови и вароши Бачке почешком XIX века*, Нови Сад 2007, 12–15.

² Исто, 13.

³ У периоду владавине царице Марије Терезије (1740–1780) извршен је низ реформи у Хабзбуршкој монархији и тај талас реформи није заобишао ни Српску православну цркву. Под притиском државних власти спроведене су промене у унутрашњем уређењу Карловачке митрополије и у оквиру њених епархија. Планове реформе припремила је Илирска дворска депутација и они су спроведени, највећим делом, током седамдесетих година XVIII века (Исидора Точанац Радовић, „Бачка епархија у другој половини XVIII века – реформисање мреже парохија”, *Зборник Мајнице српске за историју*, Нови Сад 2013, 87: 87).

⁴ У даљем тексту – АСАНУК, varia, 1811.

кушаћемо да пружимо слику српског становништва на простору Бачке епархије у првој декади XIX века.

Бачка епархија једна је од најстаријих унутар Карловачке митрополије. По забелешкама епископа шумадијског Саве, као и проте и историчара Радослава Грујића она је постојала и пре Сеобе Срба у Монархију 1690. године. По појединим изворима основана је још у XVI веку. Записи 1579. године помињу Гергија „митрополита сегединског града бачке области”, који је био пострижник манастира Петковица. Помиње се такође, као бачки епископ, Василије 1601. и Мардарије 1609. године.⁵ Првобитно њено седиште је било у Сегедину, да би несумњиво већ у време епископа Стефана Метоксијца (1708–1709) бачки епископ столовао у Петроварадинском Шанцу.⁶

У Попису, у табелама које доносимо у прилогу, наведене су поред имена места, број домова у њима, број православног становништва, и број цркава у њима, као и број парохија у сваком месту.⁷ По броју регистрованих места, највећи је новосадски протопопијат са 19 места (Нови Сад, Бегеч, Турија, Стари Врбас), док је нешто мањи сомборски са 15 места.⁸ Потом је следио Жабаљски протопресвитерат са 13 места, која су иначе чинила Шајкашки батаљон, у саставу Војне границе.⁹ Сегедински протопопијат је имао 12 места, а осим дела Потиског диштрикта, у свом саставу је имао географски удаљену Јегру (Agria).¹⁰ Због чега се она налазила у саставу сегединског протопопијата, историографија ни до данас није дала јасан одговор.

Срби су у оквиру Бачке епархије имали своја два велика центра, који су уједно били и Слободни краљевски градови на територији Јужне Угарске (Нови Сад и Сомбор). Они су у великој мери били настањени православним становништвом, за разлику од трећег Слободног краљевског града на истој територији – Суботице (Maria Theresiopolis), која је имала мањи удео православног становништва. Ова три центра су заједно имала 16.554 православна становника што је од укупног броја православних верника у Бачкој епархији (100.032) износило 16,54%.¹¹ Примећујемо велику разлику у броју становника између Новог Сада и Сомбора, у односу на готово исти број кућа. Нови Сад је имао 4.580 православних на 1.425 кућа, односно само 3,21 настањеног по кући. Сомбор је за разлику од Новог Сада, био ближи другим местима у Епархији, са више од шест становника по кући. Наиме на 1.480 православних кућа, у Сомбору је стано-

⁵ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд 1993, 21; Епископ Сава, *Српски јерарси од деветиој до двадесетиој века*, Београд – Подгорица – Каленић, 1996, 56.

⁶ О Бачкој епархији крајем XVIII и првој половини XIX века види: Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије 1823–1844”, *Зборник Мајнице српске за историју*, Нови Сад 2004, 65–66; 211–231; Исидора Точанац Радовић, нав. дело, 87–108.

⁷ АСАНУК, varia, 1811

⁸ АСАНУК, varia, 1811.

⁹ Владан Гавриловић, „Српске школе, цркве и становништво у Шајкашком батаљону 1844. године”, *Испраживања*, Нови Сад 2010, 21: 175–189.

¹⁰ АСАНУК, varia, 1811.

¹¹ Исто.

вало 9.402 лица, односно 6,35 по кући.¹² Суботица је још више одскакала у овим параметрима у односу на Нови Сад и Сомбор. Она је на 338 православних кућа имала чак 2.578 становника, односно 7,62 по једној кући.¹³

Ове податке можемо упоредити са једним другим свеобухватним пописом Угарске, али рађеним готово седамнаест година касније. Реч је о Земаљском попису из 1828. године. Подаци су занимљиви, пре свега, за питање Слободних краљевских градова Новог Сада, Сомбора и Суботице. Слободни краљевски градови (Сомбор, Суботица, Нови Сад), према Земаљском попису Бачко-бодрошке жупаније из 1828. године, имали су укупно 72.689 становника, што је износило 17% укупног становништва жупаније.¹⁴ На основу истог Земаљског пописа у прилици смо да изнесемо податке о процентуалном броју припадника православне, католичке и других вероисповести у слободним краљевским градовима.

По броју се издвајала Суботица са 34.924 становника. Она је заузимала те године (1828) пето место по величини у Краљевини Угарској, иза Пеште, Дебрецина, Кечкемета и Пожуна. Највећи део становништва (чак 88%) било је католичке вероисповести а православне само 11%. У граду је живео и 201 Јеврејин (0,6%). Врло мали део, (0,1%) отпадао је на припаднике протестантске вероисповести.¹⁵ Уколико упоредимо број православних у односу на укупан број становника, њих је у граду било 3.841, што је за 1.263 становника православне вероисповести више за само седамнаест година, у односу на Попис Бачке епархије из 1811. Процентуално број православних је у Суботици од 1811. до 1828. порастао за чак 49%, као вероватно и укупан број становника у граду.¹⁶

Сомбор је са своја 17.534 становника према Земаљском попису из 1828. заузимао десето место у Краљевини. У њему су већину чинили православни (54,8%); осетно је мањи био број католика (44,9%). Протестаната није било у Сомбору, док је Јевреја било свега 49 лица.¹⁷ Према овим процентима православних је у граду 1828. године било 9.618 људи, односно само 216 православних више него у односу на 1811. годину, када је њихов број износио 9.402. лица.¹⁸

Нови Сад је био нешто већи од Сомбора. По истом Попису из 1828. године имао је 20.231 становника. Од тога је православних било 62,2% (12.581) а католика 27% (5.664). У њему је било мање од једног процента протестаната (1.281). И Новом Саду Јевреја је, за разлику од Суботице и

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Бачко-бодрошка жупанија је 1827–1828. имала укупно преко 400.000 житеља. По два табелама бројеви су различити: 428.018 и 424.244 становника. Табеле су преузете из: Хегедиш-Чобановић, *Демографска и ајарна сјајинијика Војводине 1767–1867*, Нови Сад 1991, 31; Золтан Ђере, „Демографске прилике у Војводини према попису Лајоша Нађа из 1828. године”, *Зборник Мајице српске за историју*, Нови Сад 1992, 46: 113–115.

¹⁵ Золтан Ђере, *Градови и вароши Бачке*, 41.

¹⁶ АСАНУК, *varia*, 1811.

¹⁷ Золтан Ђере, *Градови и вароши Бачке*, 43.

¹⁸ Золтан Ђере, *Градови и вароши Бачке*, 43; АСАНУК, *varia*, 1811.

Сомбора, било у знатно већем броју (705 лица).¹⁹ Број православних у граду је за период од седамнаест година (1811–1828) порастао за чак 2,75 пута, односно са 4.580 на 12.581 становника. У том периоду највероватније се и сâм град, као и број католика у њему такође удвостручио.²⁰

Нови Сад је имао шест цркава – пет православних и једну католичку. Све данашње цркве у граду биле су већ у оно доба (прва половина XIX века) изграђене. Највећа су биле данашња Саборна црква Светог Великомученика Георгија Стратига, па Успенска и Николајевска, као и данас непостојеће Сошествија Светог Духа и Господњих Јерарха.²¹

Сомбор је имао две парохијалне цркве: Светог Великомученика Георгија и Светог Јована Крститеља, као и капелу Успенија Богородице.²²

Суботица је имала само једну православну цркву – Светог Вознесенија Господњег. Већина других места у Епископији имала је једну а Сегедин и Стари Футог две православне цркве.²³

Новосадски протопопијат је био највећи по броју места (19). Број становника настањених по једном дому (кући) је варирао. Најмањи је био Нови Сад који је имао 4.580 православних, у 1.425 домова. Просек за Нови Сад је износио само 3,21 становника по домаћинству, док је општи просек у новосадском протопопијату био већи од седам људи по дому (Стари Врбас 7,91; Стара Паланка 7,71; Силбаш 7,47).²⁴ Нешто изнад просека, са више од осам људи по дому, у протопопијату су забележене Шове са 8,75 људи.²⁵ Мања места као што су Петровци и Пирош у овом протопопијату су имала више од девет људи по једној кући: Петровци 9,29, а Пирош чак 9,40.²⁶ Укупан број православних у новосадском протопопијату је 1811.

¹⁹ Золтан Ђере, *Градови и вароши Бачке*, 45.

²⁰ Ако погледамо ове три градске средине у овом распону од седамнаест година 1811–1828 (Нови Сад, Сомбор, Суботица), на основу броја православних можемо извући закључак о економском, а самим тим и друштвеном напретку, пре свега, Новог Сада, делимично и Суботице, и полагањем заостајањем Сомбора, који је до почетка XIX века заузимао примат код Срба у Монархији (Золтан Ђере, *Градови и вароши Бачке*, 41–43; АСАНУК, varia, 1811).

²¹ Попис Бачке епархије из 1839. године помиње шест цркава у граду, од којих је пет православних. Пописивач из 1811. је вероватно направио превид, јер све време пописујући православне, а самим тим и њихове цркве, уместо пет, бележи шест градских цркава. Вероватно је ту побројана и католичка црква у Новом Саду (АСАНУК, varia, 1811; АСАНУК, МПА, „А”, 1844, 447; Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије...”, *ЗМСИ* 65–66: 222).

²² Пописивач из 1811. начинио је истоветну грешку као код Новог Сада побројавши у православне и постојећу католичку цркву у Сомбору, па у Попису (1811) стоји да их има три, уместо две (АСАНУК, varia, 1811; АСАНУК, МПА, „А”, 1844, 447; Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије...”, *ЗМСИ* 65–66: 223).

²³ У погледу Суботице, Сегедина, као и других, преосталих места у Епархији, у Попису из 1811. су наведени тачни подаци о броју православних цркава. Цркве у Сегедину носе имена: Светог Николе (Николаја) и Архистратига Михајла а у Старом Футогу – једна црква (данас непостојећа) вероватно посвећена Светом Николи, а друга посвећена Светом Козми и Дамјану (АСАНУК, varia, 1811; АСАНУК, МПА, „А”, 1844, 447; Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије...”, *ЗМСИ* 65–66: 223–225).

²⁴ Стара Паланка је имала 2.668 становника у 346 домова, Стари Врбас 2.050 становника на 259 домова, а Силбаш 1.136 становника православне вероисповести на 152 дома (АСАНУК, varia, 1811).

²⁵ У Шовама је становало 1.252 православна у 143 куће (АСАНУК, varia, 1811).

²⁶ Петровци су имали 158 православних настањених у само 17 домова, а Пирош 790 људи у 84 куће (АСАНУК, varia, 1811).

износио 34.123 настањених у 5.228 кућа. Истоимени протопопијат је имао 25 цркава и 42 парохије.²⁷

Нешто мањи од новосадског био је сомборски протопопијат са 15 места и укупним бројем православних од 28.343 лица. Они су живели у 3.988 кућа, док се у протопопијату налазило 18 православних цркава у 33 парохије.²⁸ Сомбор је имао 1.480 кућа са 9.402 православна лица. Они су чинили 33,17% свих православних у Протопрезвитерату. Баја је имала две парохијалне цркве: Свети Никола и Благовештенска, које су биле „у добром стању”.²⁹ У њој је 1811. живело мање од хиљаду православних (978) у 176 кућа, што је износило 5,55 лица по кући.³⁰ С обзиром да је по Земаљском Попису из 1828. године, у размаку мањем од две деценије, у Баји живело чак 2.191 православних, можемо слободно тврдити да се и даље развијала као економски и трговачки центар, привлачећи истовремено православне и католике.³¹

Просек настањених по кући у сомборском протопрезвитерату је био нешто већи од седам (Станишић 7,55).³² У Протопрезвитерату је било и места са преко осам лица настањених по кући: Стапар 8,46 и Риђица 8,57 лица.³³

Сегедински протопрезвитерат је имао 18.759 православних који су живели у 2.773 куће. Забележено је 12 православних цркава у овом протопрезвитерату. Једино је Сегедин имао две цркве, а остала места по једну.³⁴ Сегедин, иако прави економски и привредни центар Чанадске жупаније, а истовремено и седиште истоименог православног протопрезвитерата, у XIX веку није имао велики број православних. Према попису из 1811. године град је имао само 174 православна дома са 1.156 православних, односно 6,64 становника по дому.³⁵ Поређења ради према Земаљском попису из 1828. Сегедин је имао 4.291 дом, са укупно 32.209 становника, од чега је православних било 1.883, односно 5,84%.³⁶ Ако погледамо ипак

²⁷ Број парохија и свештеника на њима у Карловачкој митрополији су доживеле велике редукције до краја XVIII века (Исидора Точанац-Радовић, нав. дело; АСАНУК, varia, 1811).

²⁸ АСАНУК, varia, 1811.

²⁹ АСАНУК, МПА, „А”, 1844, 447; Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије...”, ЗМСИ 65–66: 222.

³⁰ Исто.

³¹ Баја је 1828. на основу Земаљског пописа имала укупно 14.537 становника, од чега 11.426 католика, 593 Јевреја, 327 протестаната и 2.191 православног. Православци су тако чинили 15,1% укупног становништва града (Ђ. Золтан, „Демографске прилике у Војводини према Попису Лајоша Нађа из 1828. године”, *Зборник Мајацице српске за историју*, Нови Сад 1992, 46: 113).

³² Станишић је био готово у потпуности настањен православним становништвом. Њих је 1811. било 1.149 у 152 куће (АСАНУК, varia, 1811).

³³ У Стапару је живело 2.989 православних у 353 куће, а у Риђици 815 становника у 95 кућа (АСАНУК, varia, 1811).

³⁴ Две сегединске цркве су биле посвећене Светом Николи и Архистратигу Михајлу. Биле су у добром стању (АСАНУК, varia, 181; АСАНУК, МПА, „А”, 1844, 447; Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије...”, ЗМСИ 65–66: 225).

³⁵ АСАНУК, varia, 1811.

³⁶ Ludovicus Nagy, *Notitiae politico-geographico statisticae Incltyu Regni Hungariae partiumque eidem adnexorum*, Buda 1828, 140–141.

статистички однос православних између два пописа, у размаку од седамнаест година (1811–1828) њихов број у граду је повећан за 727, односно за чак 63%, што нас упућује на то да је Сегедин био итекако привлачан за православне насељенике.

У сегединском протопрезвитерату налазила се и Јегра, која је иако далеко на северу Угарске још увек имала одређени, али веома мали број православних становника.³⁷ Према попису из 1811. њих је било 377 у 80 кућа, односно 4,71 по дому.³⁸ Број православних у Јегри је рапидно почео да опада у првој половини XIX века, што нам најбоље показује Земаљски попис 1828. године. Према њему Јегра је имала само 185 православних становника, односно чак 192 мање него седамнаест година пре тога.³⁹ Број православних у Јегри је за тај период (1811–1828) опао за чак 51%. Потврда овога произилази и из пописа Бачке епископије 1837. године, по којем је Јегра имала само 36 православних домова.⁴⁰

Жабалски протопресвитерат је у свом саставу имао 14 места, која су уједно представљала и места Шајкашког батаљона, основаног 1763. године.⁴¹ Становништво Шајкашке је од оснивања Батаљона у XVIII веку све до развојачења 1873. било огромном већином српско. По попису из 1866. проценат Срба у Шајкашкој износио је 94%.⁴²

У местима Жабалског протопрезвитерата живело је 18.804 православна у 2.144 дома, односно 8,77 становника по дому. Уколико погледамо поједина места, просек становништва по дому је највиши у целој епархији. Рецимо Жабал и Госпођинци имали су просек нешто више од десет настањених по једном дому, док је Лок чак имао више од тринаест настањених по једном дому.⁴³ Већина места у Протопрезвитерату имало је у просеку између осам и девет настањених по кући, док су три ме-

³⁷ Јегра је била најсевернија тачка до које су Срби стигли у својим миграцијама. Они су још пре Велике сеобе 1690. основали у њој јаку трговачку колонију. Имали су цркву још у време турске управе у XVII веку, коју су 1785. успели обновити и поново саградити у барокном стилу (Дејан Медаковић, „Јегра”, *Лейойис Мајице српске*, Нови Сад 1964, 393/1: 11).

³⁸ АСАНУК, *varia*, 1811.

³⁹ Јегра је имала 1828. године укупно 2.861 дом. У њој су живели само католици и православци. Католика је било 17.302 а православних 185. Број православних износио је само 1,06% (Ludovicus Nagy, *о.с.*, 156–157).

⁴⁰ Владан Гавриловић, „Пописи бачке епископије...”, *ЗМЦ* 65–66: 219.

⁴¹ Српски народ у Монархији је до друге половине XIX века донекле још увек био заштићен у оквирима војних граница, на основу чега се могао позивати на раније издате Привилегије српском народу у Монархији. При оснивању Батаљона 1763, у његов састав је првобитно улазило шест места (Тител, Лок, Мошорин, Вилово, Гардиновци, Жабал), да би био проширен 1767. и 1769. са осталим наведеним местима (Аврам Ђукић, „Шајкашки батаљон”, *Шајкашка*, I, Нови Сад 1975, 144–147, 251; Д. Микавица – В. Гавриловић – Г. Васин, *Знаменишта докуменшта за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 15–25).

⁴² Остатак становништва од 6% чинили су Немци, Чеси и врло мало Мађари, око 1%. Сви они били су махом трговци и занатлије (Славко Гавриловић, „Из привредне и друштвене историје Батаљона”, *Шајкашка* II, Нови Сад 1975, 260–319).

⁴³ У Жабљу је живело 2.551 православни у 249 домова, односно 10,24 по дому. Госпођинци су имали нешто нижи просек, у њима је живело 1.445 православних у 143 дома, односно 10,10 по дому. Највише настањених по једном дому је било у Локу, 619 православних је становало у само 46 кућа, односно чак 13,75 по једној кући (АСАНУК, *varia*, 1811).

ста (Тител, Вилово и Доњи Ковиљ) имали просек виши од седам, а само једно место (Горњи Ковиљ) испод седам настањених по дому.⁴⁴ Највеће место у протопрезвитерату био је Чуруг у којем је становало 2.744 православна у 337 кућа.⁴⁵

На основу изнетих података сагледаних кроз четири протопрезвитерата, Бачка епархија је 1811. године имала укупно 100.032 православна становника настањена у 14.133 дома.⁴⁶

Табеле на латинском са нашим интервенцијама у угластим заградама гласе:

Protopraesbyteratus Neoplatensis

<i>Jurisdic- tio</i> <i>Secularibus</i>	Numerus	Nomina Locorum	Numerus		Numerus Ecclesiarum	Numerus Parochiarum
			Domus	Incolas		
<i>Comitatus Bacsiensis</i>	1.	Neoplanta	1425	4580	6.	10
	2.	A[It] Futtak	505	2450	2.	3
	3.	Begecs	156	1205	1.	1
	4.	Glozsan et Csieb	62	402	1.	1
	5.	A[It] Palanka	346	2668	1.	2
	6.	Obrovacz	183	1253	1.	2
	7.	Tavarissovo	250	1943	1.	2
	8.	Szilbas	152	1136	1.	1
	9.	Pivnicze	218	1649	1.	2
	10.	Deszpot Sz[ent] Ivan	193	1635	1.	2
	11.	Schoove	143	1252	1.	2
	12.	A[It] Keer	177	1277	1.	2
	13.	A[It] Verbasz	259	2050	1.	2
	14.	Sz[ent] Tamas	619	4169	1.	3
	15.	Turia	173	1184	1.	2
	16.	Szulyin	108	856	1.	2
	17.	Petrovcze	17	158	1.	1
	18.	Kiszacs	68	503	1.	1
	19.	Pirosch	84	790	1.	1
Summa			5.138	32.160	25.	42

⁴⁴ У Вилову је просек био 7,9 по једној кући (474 православна у 60 кућа); Доњем Ковиљу 7,36 (958/130); Тителу 7,23 (1.063/147). Горњи Ковиљ је имао просек од 6,71 настањених по кући, односно 1.316 православних у 196 кућа (АСАНУК, varia, 1811).

⁴⁵ На основу тога у Чуругу просек је био 8,14 православних по дому (АСАНУК, varia, 1811).

⁴⁶ АСАНУК, varia, 1811.

Protopraesbyteratus Zombortiensis

<i>Jurisdiclio</i> <i>Secularibus</i>	Numerus	Nomina Locorum	Numerus		Numerus Ecclesiarum	Numerus Parochiarum
			Domus	Incolas		
<i>Comitatus</i> <i>Bacsiensis</i>	20.	Zombor	<u>1480</u>	<u>9402</u>	3.	7
	21.	Sztanischits	152	1149	1.	2
	22.	Rigyicza	95	815	1.	1
	23.	Baja	176	978	2.	2
	24.	Sztapar	355	2989	1.	3
	25.	Bresztovac	159	1799	1.	2
	26.	Racs Miletits	60	524	1.	1
	27.	Derony	156	1060	1.	2
	28.	Parabutye	116	845	1.	1
	29.	Paraghe	120	799	1.	1
	30.	Lality	142	1173	1.	2
	31.	Kula	300	2255	1.	3
	32.	Pacser	108	852	1.	1
	33.	Bajscha	66	420	1.	1
	34.	szivacz	420	2953	1.	3
	35.	Boeljan et Vajszka	53	300	1.	1
Summa			3.958	28.313	19.	33

Protopraesbyteratus Szegediensis

<i>Jurisdiclio</i> <i>Secularibus</i>	Numerus	Nomina Locorum	Numerus		Numerus Ecclesiarum	Numerus Parochiarum
			Domus	Incolas		
<i>Comitatus</i> <i>Bacsiensis</i>	36.	Szegedin	174	1156	2.	2
	37.	Maria Theresiopolis	338	2578	1.	3
	38.	Martonosch	245	1729	1.	2
	39.	Alt Kanizsa	144	1155	1.	2
	40..	Szenta	309	1838	1.	2
	41.	Osztrovo	208	1273	1.	2
	42.	Moholy	384	2520	1.	3
	43.	Petrovo Szelo	203	1563	1.	2
	44.	Alt Becsey	218	1649	1.	2
	45.	Földvar	244	1548	1.	2
	46.	Agria	80	377	1.	1
Summa			2.547	17.386	12.	23

Protopraesbyteratus Zsabliensis

<i>Jurisdic-tio</i> <i>Secularibus</i>	Numerus	Nomina Locorum	Numerus		Numerus Ecclesiarum	Numerus Parochiarum
			Domus	Incolas		
<i>Comitatus</i> <i>Bacsiensis</i>	47.	Zsablia	249	2551	1.	2
	48.	Csuragh	337	2744	1.	3
	49.	Nadaly	96	785	1.	1
	50.	Goszpodinze	143	1445	1.	2
	51.	Kaaty	202	1888	1.	2
	52.	Super[ius] Kovily	196	1316	1.	2
	53.	Inf[erior] Kovily	130	958	1.	1
	54.	Gardinovze	62	580	1.	1
	55.	Vilovo	60	474	1.	1
	56.	Look	46	619	1.	1
	57.	Tittel	147	1063	1.	2
	58.	Moschorin	160	1493	1.	2
	59.	Sz[ent] Ivan	112	1104	1.	1
	60.	Georgievo	204	1784	1.	2
Summa			2.144	18.804	14	23

Recapitulatio

1.	Protopraesbyte[ratus] Neoplaten[is]	5.138	32.160	25.	42
2.	Pro[topraesbyteratus] Zombortiensis	3.958	28.313	19.	33
3.	Pro[topraesbyteratus] Szegediensis	2.547	17.386	12.	23
4.	Pro[topraesbyteratus] Zsabliensis	2.144	18.804	14.	23
	Summa Summar[um]	13.787	96.663	70.	121

THE CENSUS IN THE COUNTY OF BAČKA EPARCHY IN 1811

by

Vladan S. Gavrilović, Ph. D.

University of Novi Sad – Faculty of Philosophy

SUMMARY: The censuses were carried out from various reasons in each country and the Habsburg Monarchy was not an exception. The final result was, however, a facilitated functioning of the state administration. Throughout history, they had not been conducted by the State only, but also by the Church, and the Metropolitanate of Sremski Karlovci followed this trend. One of the censuses was carried out in 1811 at the territory of the County of Bačka Bishopric and it gave a detailed picture of the Orthodox believers in their four Protopresbyterates (Novi Sad, Žabalj, Sombor and Szeged). The census demonstrated that, considering towns, the largest number of Orthodox people lived in Novi Sad and Sombor, whereas the number of persons per household was significantly smaller in Novi Sad than in Sombor or Subotica. Based on the census, the data of this sort can be produced for all the places in the County of Bačka Bishopric, and which is more, they can be compared to the ensuing censuses thus establishing the movements of the Serbian population at the territory of this diocese.

KEYWORDS: The Metropolitanate of Sremski Karlovci, the County of Bačka Bishopric, census, Novi Sad, Subotica, Sombor, Szeged, Eger

Др Михаил Валерьевич Белов

Университет Нижегородский им. Н. И. Лобачевского, Нижний Новгород,
Россия

В. А. ПАНОВ: ПИСЬМО К. С. АКСАКОВУ

РЕЗЮМЕ: Письмо Василия Алексеевича Панова (1819–1849) его товарищу по славянофильскому кружку К. С. Аксакову, отправленное из Нови-Сада в марте 1843 г., представляет собой краткий отчет о поездке по славянским землям. Традиционный маршрут путешествия по далматинским городам и местечкам с заездом в Черногорию, ставший шаблоном славянофильского туризма, дополнился у Панова более рискованным посещением турецкой территории (Герцеговины). Кроме того, в поездке по Дунаю в феврале–марте 1843 г. Панов на 5 дней заезжал в Белград.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: славянофилы, балканские путешествия, В. А. Панов, К. С. Аксаков

Василий Алексеевич Панов (1819–1849) — отпрыск состоятельного симбирского помещика, выпускник Филологического факультета Московского университета¹, свойственник семейства Аксаковых и Д. А. Валугина. Эти родственные связи, а также студенческая дружба с В. А. Елагиным способствовали его вхождению в круг славянофилов. В 1840 г. Панов отправился за границу, сопровождая Н. В. Гоголя, с которым познакомился у Аксаковых, ради чего пожертвовал «всеми своими расчетами», то есть намерением сдать экзамен на магистра². Путь лежал через Вену, Венецию в Рим, где Панов помогал писателю в переписке его рукописей. После «бегства» из Рима, которое «благословил» Гоголь, в мае 1841 г. Панов отправился в Берлинский университет³. Здесь он сначала слушал лекции по

---

¹ Панов поступил в университет в 1835 г. и окончил его в качестве кандидата. См.: *Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь*. Т. 4. М., 1999. С. 523 (авторы статьи — Н. П. Розин, при участии М. В. Новиковой).

² Там же. С. 524. См. также: Аксаков С. Т. *История моего знакомства с Гоголем*. М., 1960. С. 36 и др. Письма Панова к К. С. Аксакову с информацией об этой поездке опубликованы с купюрами: *Литературное наследство*. Т. 58. М., 1952. С. 590–594, 596–598, 602–604.

³ См.: РО ИМЛИ. Ф. 3. Оп. 9. № 61. Лл. 1–2 об. В. А. Панов — К. С. Аксакову, 25 мая / 6 июня 1841 г.

философии (гегельянца Вердера), а затем занимался географией и этнографией Сибири и Дальнего Востока у К. Риттера, а также историей у Л. фон Ранке и естественными науками у Й. П. Мюллера, что, по наблюдению Т. Ивантышиновой, свидетельствует о склонности к конкретному, не спекулятивному знанию⁴. Весной следующего 1842 г. с инициации в Праге, где Панов познакомился с вождями чешского возрождения (В. Ганкой, П. Й. Шафариком и Ф. Палацким), начинаются его славянские путешествия⁵. Особое место в них занимает поездка на Балканы, предпринятая по совету Шафарика, а затем вдохновленная общением с В. С. Караджичем, в Вену. Традиционный маршрут поездки по далматинским городам и местечкам с заездом в Черногорию, ставший шаблоном славянофильского туризма, дополнился у Панова более рискованным посещением турецкой территории (Герцеговины). Кроме того, в поездке по Дунаю в феврале–марте 1843 г., Панов на 5 дней заезжал в Белград.

Славянские путешествия Панова хорошо документированы его письмами к матери (они опубликованы Т. Ивантышиновой и М. Ю. Досталь), К. С. Аксакову и М. П. Погодину⁶. Жанр этих писем выходит за рамки частной переписки, и, как справедливо заметили публикаторы, даже письма к матери «... утрачивают форму интимного самовыражения, и [в них] начинает преобладать конкретная информация, предназначенная для более широкого круга читателей»⁷. Очевидно, их следует рассматривать как подготовительный материал к публикации записок путешественника по славянским землям. Этот замысел был реализован лишь отчасти. Между тем, в письме Ганке 11 июня 1844 г. Панов писал: «Наконец я написал небольшой отрывок из своего путешествия. Он печатается в *Историческом сборнике* Валуева и будет совсем готов через несколько дней; отдельные экземпляры будут продаваться в пользу некоторых православных церквей в Далмации и Герцеговины. Этот первый отрывок включает описание Которского округа в Далмации»⁸. Продолжение вы-

⁴ В Берлинском университете, как сообщал Панов первоначально в письме К. С. Аксакову, он надеялся послужить «общему интересу», под которым следует, скорее всего, понимать ознакомление с новой версией философии Шеллинга. См.: Ивантышинова Т. *Василий Панов и его «Письма» из центральной и юго-восточной Европы // Встреча с Европой. Письма В. А. Панова матери М. А. Пановой из центральной и юго-восточной Европы (1841–1843 гг.)* / Сост. Т. Ивантышинова и М. Ю. Досталь. Братислава, 1996. С. 15–16. Ср. однако: *Русские писатели. 1800–1917*. Т. 4. С. 524. Авторы биографической статьи утверждают, что Панов слушал в Берлине лекции Шеллинга. В действительности здесь, как явствует из его писем, Панов столкнулся с эпигонами Гегеля (Вердер казался ему сомнителен, поскольку «он что-то очень уважает Бакунина»). См.: РО ИМЛИ. Ф. 3. Оп. 9. № 61. Л. 3–4 об. В. А. Панов – К. С. Аксакову, 24–28 июня / 6–10 июля 1841 г.

⁵ См. хронометрированный маршрут этих поездок: *Встреча с Европой*. С. 117–118. Первые попытки Панова заставить Шафарика в Праге на пути из Рима в Берлин, а затем и в самом Берлине, закончились фиаско. См. письмо К. С. Аксакову от 25 мая / 6 июня 1841 г.

⁶ Досталь М. Ю., Ивантышинова Т. *Славянские проблемы в переписке славянофилов: Письма В. А. Панова К. С. Аксакову в 40-е годы XIX в. // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов*. Вып. 4. Брянск, 2002. С. 390–400.

⁷ Симптоматично, что Панов просил мать сделать «выписки из писем и послать их Погодину». Ивантышинова Т. Указ. соч. С. 13.

⁸ В «Сборнике исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных» (вышел в свет только в декабре 1845 г., уже после смерти редактора)

йдет осенью; в нем будут остальные части Далмации и путешествие по Герцеговине с кратким очерком истории сербов и вообще южных славян. Я хотел бы таким образом выдать постепенно все путешествие свое по землям южных и западных славян и по всякой стране, присоединить краткий очерк ее исторической судьбы». С этой целью Панов просил Ганку послать ему необходимые материалы⁹.

По возвращению на родину Панов занимался публицистической и редакторской работой, сначала в сотрудничестве с Валуевым, а после его смерти осенью 1845 г. продолжил реализацию замыслов товарища¹⁰. В частности, он выступил редактором двух *Московских сборников* (1846, 1847), которые рассматривались как замена *Московийянину* после возвращения его под редакцию Погодина (первые три номера журнала за 1845 г. редактировались И. В. Киреевским, что давало надежду на превращение его в славянофильское издание)¹¹. Кроме того, он служил переводчиком в первом отделении Московского главного архива МИД (1847–1848 гг.) и готовил к защите диссертацию¹². Ранняя смерть оборвала эти планы.

К. С. Аксакову

Белград 1843-го

марта 1-го / февр[аля] 17-го

Задр (Zara) 1843-го

февр[аля] 1-го / генв[аря] 20-го

Любезный мой Константин Сергеевич, простите мне мою леность — это слова, которыми, к моему несчастью, я должен начинать каждое письмо. Принужденный теперь оставаться несколько дней в одном месте, где не нахожу занятия, я решился, хотя поздно, дать Вам о себе известие. Может быть, Вы обо мне слышали что-нибудь от Мих[аила] Петр[овича] По-

---

помещен анонс второго тома этого издания с указанием на статью «Далмация и Герцеговина. Отрывок из путешествия по землям южных и западных славян» (без имени автора). Однако второй том сборника не был опубликован. Этот отрывок вышел отдельной брошюрой: *Панов В.А. Путешествие по землям западных и южных славян. Вып. 1. Которский округ в Далмации*. М., 1844. Об издательской деятельности Валуева см.: *Пирожкова Т.Ф. Славянофильская журналистика*. М., 1997. С. 42–62.

⁹ *Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель* / Издал В. А. Францев. Варшава, 1905. С. 843–845. Планы Панова были частично реализованы в серии исторических страноведческих статей, опубликованных в редактировавшейся Валуевым *Библиотеке для воспитания* (журнал был учрежден в 1843 г. на паях с университетским профессором Н. Г. Редкиным; Валуев заведовал в нем отделом детского чтения). См. библи.: *Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь*. М., 1979. С. 261 (автор статьи — Л. П. Кондаурова).

¹⁰ Именно Панов составил посмертную *Биографию Д. А. Валуева* (М., 1846: автор обозначен литерой «В.»). О его участие в поддержании памяти о покойном друге см.: *Дневник Елизаветы Ивановны Пойовой. 1847–1852* / Под ред. кн. Н. В. Голицына. М., 2013 (1-е изд.: СПб., 1911). По указателю.

¹¹ О Панове-редакторе см.: *Пирожкова Т. Ф. Указ. соч.* С. 63–87.

¹² О ней упомянуто в письме М. Н. Каткову от 21 января 1849 г. См.: *Ивантышынова Т. Указ. соч.* С. 12. Прим. 2.

година, которого я видел в начале сентября в Мариенбаде. Итак, я начну с того времени. — Мне хотелось до моего возвращения в отечество посетить земли, обитаемые нашими единоплеменниками. Составляя, может быть, половину того мира, который мы привыкли называть Германским, но разьединенные, они находились в такой тени, что сами себя не могли узнать, до тех пор, пока солнце России не взошло их осветить. И, Боже мой! Какой тогда открылся новый мир! Какие переходы! Давно ли было время, когда мы, узнавши Европу, стали больше признавать самих себя, а между тем большая часть Европы теперь начинает узнавать себя в нас. Несколько часов езды из Берлина перенесли меня в место, где простой народ говорит¹³ языком¹⁴ славянским. Две недели ходил я по селам Нижней и Верхней Лузации, где народ себя называет сербами, а язык свой сербским¹⁵. Священники должны среди них говорить проповеди на языке народном, и это одно обстоятельство сохранило его до сих пор в состоянии издыхания, не давши ему умереть совершенно. Но в Верхней Лузации, особенно в той части, которая принадлежит Саксонии и соседствует с Богемиею, пробудилась теперь в молодежи чувство национальности и в Будишине (Bautzen)¹⁶ я нашел молодых гимназистов, которые горячо занимаются образованием своего языка; я имею все их имена. Между ними один обещает много. Я был у него дома в близлежащем селе; на дороге увидел отца за сохою, а войдя в дом, нашел у сына не только книги на четырех или пяти европейских языках, не говоря о почти всех наречиях славянских, но даже грамматику санскритскую, между тем, этот юноша никогда не говорит на другом языке, как на своем сербском. — Богемию я проехал скоро — там и без меня найдется довольно людей, которые пойдут по селам, чтобы знакомиться с народом. Свидание с Шафариком перевернуло совершенно план моего путешествия: вместо того, чтобы через Моравию, Венгрию, Галицию, Славонию, Кроацию и т. д. продвигаться мало помалу к югу, до крайней точки славянства, до Черногории, как было прежде мое намерение, я должен был самым быстрым и прямым путем отправиться через Вену в Триест, и оттуда, на пароходе в Котор (Cattaro), последний окружный город Далмации, лежащий под Черною Горою. Ужасными красками описал мне Шафарик путешествие по Далмации: по его словам, можно только путешествовать по ней летом, когда можно проводить ночь под открытым небом, если нигде не найдешь, и питаться какими-нибудь плодами, если не найдешь обеда. Он мне говорил, что если я не потороплюсь¹⁷ пройти эти страны в начале октября, то после уже будет поздно, и надо будет опять дожидаться лета. Я тогда не знал, что для русского нет времени, когда бы здесь могло быть дурно, но послушался его.

¹³ Далее зачеркнуто: другим.

¹⁴ Далее зачеркнуто: нам.

¹⁵ Подчеркнуто Пановым. Речь идет о лужицких сербах.

¹⁶ Здесь и далее, упоминая населенные пункты Австрийской империи, Панов в скобках указывает немецкие, а в случае далматинских названий — итальянские эквиваленты.

¹⁷ Далее зачеркнуто: захватить.

Пароход из Триеста в Далмацию до ноября отправляется¹⁸ всякий месяц два раза 5-го¹⁹ и 20-го. Я выехал из Вены 14-го сент[ября], с тем чтобы к 20-му быть в Триесте, но к счастью, я решился опоздать еще двумя неделями, и эти две недели я употребил, чтобы обойти пешком часть Нижней Штирии и Каринтии, где нашел народ чрезвычайно интересный. Как и в Лузании, я ходил из прихода в приход, останавливаясь у священников, у которых нашел большое гостеприимство и во многих большое сочувствие. В начале октября я приехал в Триест и 5-го отправился на пароходе в Далмацию. В этот раз я увидал только некоторые приморские города, в которых пароход останавливался только на ночь: Задар, Шибеник (Zaga, Sebenico), Сплит (Spalatro), Курцолу (на острове того же имени), Дубровник (Ragusa) и Котор (Cattaro). В последний я приехал на шестой день, нашел там Попова, который только что возвратился из Черной Горы: он в тот же день хотел ехать назад в Триест с пароходом, на котором я приехал, но увидавши меня, решился со мной вместе опять отправиться к владыке²⁰. На другой день мы были уже в Цетинье, где я прожил две недели. Время было дурное, непрерывные проливные дожди с ужасными грозами, так что мы не могли выходить из границ Цетинского поля, занимающего может быть верст 8 в окружности. Мы были всегда с владыкой. Это чудный человек, которого я полюбил всею душою. Узнавши его, я могу сказать, что узнал Черногорию, великий дух ее сынов, ее прошедшую судьбу и все ее надежды. Кроме Цетинье, я видел только Риечку и Цернич[к]у нахию, куда пошел, несмотря на дурное время, чтобы лучше познакомиться с простыми черногорцами. Часто мне казалось, что я живу в героические времена Греции. Я думаю, нет в мире двух племен, которые бы представляли в неких отношениях, и именно в отношении к поэзии, такую разительную аналогию, как греки в догомеровские времена и теперешние черногорцы. Я слышал песни, в которых восхвалялись события, происшедшие, может быть, несколько месяцев тому назад. Я приведу Вам пример необыкновенной поэтической силы и полноты этого народа. Что касается героизма, то мне кажется, что в наши времена его можно понять только в этом уголке Адриатического моря. — (Белград 1843-го г. марта 1-го / февр[аля] 17-го). Теперь не леность, но в самом деле поспешательства и трудности пути, а иногда и обстоятельств, были причинами, что целый месяц я не мог продолжать начатого Вам письма. Итак, расставшись с владыкою, с которым вместе был в Которе (Cattaro), когда туда приезжал брат австр[ийского] импер[атора] эрцгерцог Карл, я сухим путем стал обходить Далмацию, начиная с Которского округа. — Не имея

¹⁸ Слово вставлено над строкой.

¹⁹ Цифра вставлена над строкой.

²⁰ Панов прибыл в Котор 29 сентября (11 октября) 1842 г. Другой «молодой славянофил» Александр Николаевич Попов (1821–1877) только возвратился из поездки по Черногории, которая длилась почти две недели. Его вторичный визит (совместный с Пановым) длился еще две недели с 30 сентября (12 октября) по 14 (26) октября. *Встреча с Европой*. С. 61–67. Результатом этих двух визитов стала книга: Попов А. *Путешествие в Черногорию*. СПб., 1847.

возможности описывать Вам с некоторую²¹ подробностью все места, которые видел, не стану называть и одни частые имена. В начале ноября, я приехал в Дубровник (Ragusa) с намерением пробыть там несколько дней и продолжать путь далее. Но вдруг, явился ко мне туда один черногорец с письмом от владыки. Надо Вам сказать, что мне чрезвычайно хотелось из Далмации посетить Ерцеговину²², пограничную турецкую провинцию, но все меня уверяли, что это предприятие было бы безумием, потому что путешествие такое опасно для всякого европейца, а для русского соединено с верною погибелью²³. Владыка даже между всеми черногорцами один был другого мнения — он надеялся на действие своего поручительства и прислал мне письмо к Али паше, визирю ерцеговинскому. 10 ноября / 28 октября я отправился из Дубровника в Мостар, мест пребывания визиря и столицу Ерцеговины; чрез две недели я здорово возвратился опять в Дубровник — в карантин. Благодаря письму владыки, я имел всю возможную помощь от визиря и совершил эти путешествия, хотя с большими трудностями, но безвредно. Как избавленного от смерти приняли меня добрые дубровчане. Сильное участие и соболезнование к судьбе несчастных православных²⁴ сербов, находящихся под жестоким гнетом отступников веры, называемых турками (во всей Ерцеговине я не нашел 10 человек, которые бы умели говорить по-турски — начиная от визиря и до последнего нищего серба все равно говорят сербским языком, различие делает только религия: если серб примет нынче магометанскую веру, то называется уже турком и делается тираном своих прежних братьев). Желание помочь этим нашим братьям — вражда, ненависть, злость, отвращение непреодолимое²⁵ ко всему, что носит имя турчина, — вот чувства, которые я вынес из этого путешествия. — Шесть недель я прожил в Дубровнике и, по крайней мере, на шесть недель было бы мне об чем писать. Весь этот теперешний округ, бывшие владения [Венецианской] Республики, я узнал с подробностью. 15/3 генваря на пароходе уехал я оттуда чрез Курцолу, Лессину²⁶, Сплит (Spalatro), в Шибеник (Sebenico). Отсюда я ездил по Далмации, которая простирается на несколько дней хода в ширину. Потом из Шибеника сухим путем чрез Скрадин (Scardona), Бенковац приехал в Задар, откуда начал было Вам писать. Из Задара я еще посетил несколько наших монастырей и в Оброваце, местечке, лежащем у подножия Велеби-

²¹ Слово вставлено над строкой.

²² Герцеговину.

²³ Для турка нет высшего ругательства, как назвать человека московом. Когда обыкновенное ругательство, которое в здешних странах совершенно такое, как в нашем народе, ему недостаточно, он прибавляет — москов и это *nes plus ultra* [далее некуда (лат.)]. Напр[имер], эб...тим москов, или эб...ный москов и пр. (примечание Панова на левом поле страницы).

²⁴ Слово вставлено над строкой.

²⁵ Два слова вставлены над строкой.

²⁶ Вероятно, имеется в виду остров Хвар (итал. Lesina), от Корчулы (Курцолы) отделен Корчульским каналом.

та, хребта гор, отделяющего Далмацию от Военной Кроации²⁷, я сел на дилижанс, который из Задра ходит два раза в месяц в Кроацию, и через четыре месяца и 2 дни после того, как я первый раз увидел Далмацию, я выехал совсем из ее границ. Я думаю, что пока я буду жив, я не забуду этой в высшей степени занимательной страны. Со всяким местом, где бы я останавливался, хотя бы на несколько часов, соединено какое-нибудь имя, которому я вечно обязан благодарностью. Шайка разбойников, называемых там айдуками, держит в страхе Задарский округ, но меня посылали всюду свободно с полной уверенностью, что я нашел бы в них помощь, если бы они встретились со мною. Больше я Вам писать не смею. 11-го февр[аля] / 30-го генв[аря]. Вечером приехал я в Загреб (Agram). Я думал там прожить месяц, но приехавши туда узнал, что мне должно тотчас отсюда выехать²⁸. Едва протянул я до трех дней и 15/3-го февр[аля] отправился я отсюда на одних лошадях чрез Военную границу в Новый Сад, куда приехал ровно после 7-ми дней езды²⁹. Это первый город в Австрии, заключающий до 15 т[ысяч] жителей, в котором я не слышал почти другого языка, как сербский, преобладающий там во всех отношениях, кроме административного. Там я прожил почти пять дней, дожидаясь парохода, с которым хотел отправиться в Земун (Semlin), австрийский город, лежащий против Белграда. Я познакомился с живущими³⁰ там теперь главными сербскими изгнанниками Ефремом Обреновичем, Радичевичем, Протичем³¹ и др. Я выслушивал от них весь ход дел, разумеется, с их точки зрения. Из Нового Сада я дважды ездил обедать в Карловац, лежащий отсюда в 10 верстах, к нашему митрополиту Иосифу Раяичичу³². Он славный человек. Он пять лет был православным епископом в Далмации с 1829 по 1834 г.³³ Мы с ним не могли довольно об ней наговориться. Когда я услышал, с каким знанием, с какой любовью, он говорил об нашем тамошнем народе, я его самого полюбил всюю душою. В библиотеке я не видал ничего особенного, кроме драгоценной *Истории Сербии*, написан-

²⁷ Хорватская часть Военной границы, особого административного округа Австрийской империи, примыкающего к турецким владениям.

²⁸ Срочный отъезд, очевидно, был вызван политическими соображениями. 18 января 1843 г. в Загребе был объявлен императорский декрет о запрещении в печати употреблять термины «иллиры», что означало наступление властей на хорватское национальное движение. См.: Лещиловская И.И. *Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения*. М., 1968. С. 258 и др.

²⁹ Ср.: *Встреча с Европой*. С. 100. В письме матери Панов также пишет о семидневном пути и прибытии в Нови Сад 20/8 февраля 1843 г.

³⁰ Слово вставлено над строкой.

³¹ Ефрем Обренович (1790–1856) — брат князя Милоша, регент во время недолгого правления (1839) его старшего сына Милана, затем ключевая фигура в правительстве другого сына Михаила (1840–1842), также как и занимавшие в то время высокие посты Степан Радичевич (?–1871) и Георгий Протич (1793–1857). Все они покинули Сербию после переворота 1842 г., который привел к власти династию Карагеоргиевичей.

³² Стал карловацким митрополитом в 1842 г., с 1848 г. — патриарх.

³³ Вернее, до лета 1833 г., когда он стал вршацким епископом.

ной сербским деспотом Георгием Бранковичем³⁴, о котором я узнал уже прежде. Я приставал к митрополиту, чтобы он сделал доступным свету эту важную рукопись. Он обещал завести типографию в одном из ближайших фрушкогорских монастырей и тотчас приступить к ее печатанию. Надо бы у нас собрать список подписчиков, чтобы показать, сколько бы у нас нашлось на то охотников — это бы, может быть, более всего его побудило приступить скорее к делу. Боже мой! Как любопытна история сербского народа — не теперешняя — нет — это только страшный и вместе с тем жалостный переход, — но древняя до последнего порабощения турками. Эта история живет только в поэтическом сознании простого народа, и больше никто ее не знает. Здесь было свое время рыцарства, с таким полным развитием, какого с трудом станете искать и на Западе. — И так я в воскресенье вечером 26/14 февраля отправился на пароходе в Земун, куда приехал на другой день по утру и тотчас же на лодке переехал на другую сторону в Белград. Что я Вам скажу о Сербии? Я об ней не могу говорить равнодушно. Я так сильно желаю восстания этого народа, а между тем, что вижу, над этим можно только плакать и плакать! Я ни за изгнанных, ни за господствующих: оставьте этих — развитие остановлено, и народ прозябает; возвращайте [пре]жних³⁵, опять может произойти все то же. Да и все они одни, всех бы и на одну осину. — Народ в этом отношении глуп и ничего не знает. Энтузиазм к своему избавителю совсем другое, нежели любовь к своему законному монарху, которая в народе укореняется веками, и которую он переносит на лицо, хотя и ничтожное. Здесь все, что в это время могло еще развиваться — это разве только колеблющаяся любовь к князю, но к какому князю, из какого рода? Этого народ сам не знает: ему все равно³⁶, какого не поставите, все будет со вчерашнего дня, и потому так легко всякому его подкупать и заставлять орать[:] мы не хотим этого, мы не хотим другого. И этим пользуются некоторые властолюбцы, злоупотребляющие своим влиянием или блистательными дарованиями, данными им природою. Сербия еще далеко не представляет целого органического тела, которое бы могло само себя поддерживать — и это причина всему злу. Боже! Придет ли время, когда она будет управляться одною, сильною рукою, и эта сильная рука воздвигнет весь народ православный, и с развитием освобожденного в нем духа, соединенный в одно, процветет опять этот богатый [не] меньше степей Африканских известный полуостров! Боже дай... Боже дай!.. Прощайте Константин Сергеевич! Ради Бога дайте об себе известие. Я здесь не могу

³⁴ Речь идет о несостоявшемся сербском воеводе и деспоте времен войн Священной лиги — графе Г. Бранковиче (1645–1711), пожизненно заточенном австрийскими властями в 1689 г. Тогда и были составлены его «Хроники»: рукопись, состоящая из 5 книг и 2681 страницы. Радойчић Н. О *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Књ. VI. Св. 1. Београд, 1926. С. 1–39. Redep J. *Grof Đorđe Branković i usmeno predanje*. Novi Sad, 1991. // *Geneza hronika grofa Đorđa Brankovića*. Novi Sad, 2004.

³⁵ Лист надорван.

³⁶ Слово вставлено над строкой.

пробыть больше еще одного дня: чрез две недели надеюсь быть в Вене, чтобы оттуда собираться к возвращению³⁷. Там буду дожидаться Вашего письма (poste restante³⁸). Напишите мне, пожалуйста, на чье имя я бы мог послать в Москву свои книги, так, чтобы они прошли свободно без ценз[уры]. Сделает ли одолжение принять их на себя Мих[аил] Петр[ович] или Степ[ан] Петров[ич]³⁹. Из Вены я не знаю, какою дорогою я поеду — или на Одессу, или на Петербург, или прямо в Москву; это мне поможет решить письмо, которое я надеюсь найти в Вене и которого я лишен уже почти пять месяцев!...⁴⁰

Перед отъездом из Нового Сада я имел перед глазами одну довольно толстую книгу, только что вышедшую в Лейпциге книгу под заглавием <...>⁴¹. Ужас какая гадость: преподлая книга: вздумали противопоставлять нам западное славянство — тогда это выйдет настоящее кукольное славянство.

Пожалуйста, засвидетельствуйте всем Вашим мое искреннее почтение и совершенную привязанность. — Имеете ли Вы какие-нибудь известия о Гоголе? — Весь Ваш навсегда В. П[анов].

ОПИ ГИМ. Ф. 178. № 35. Л. 98–99.

ГРАБА

В. А. ПАНОВ:
ПИСМО К. С. АКСАКОВУ

Др Михаил Валерјевич Белов
Државни универзитет „Н. И. Лобачевског“, Нижни Новгород, Русија

РЕЗИМЕ: Писмо Василија Алексејевича Панова (1819–1849) свом колеги словенофилу К. С. Аксакову, које је послато из Новог Сада у марту 1843. године, представља кратак збир утисака са путовања по словенским земљама. Традиционална маршрута обиласка далматинских градова и села уз посету Црној Гори, која је постала шаблон словенофилског туризма, код Панова је допуњена ризикантним посетом турској територији (Херцеговини). Осим тога, путујући Дунавом у фебруару и марту 1843. Панов је на пет дана посетио Београд.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: словенофили, балканска путовања, В. А. Панов, К. С. Аксаков

³⁷ Панов прибыл в Вену 5/17 марта, успев еще побывать в Пеште и встретиться с Я. Колларом. См.: Встреча с Европой. С. 103–110. Письмо матери от 6/18 марта 1843 г.

³⁸ До востребования.

³⁹ Имеются в виду профессора Московского университета Погодин и Шевырев.

⁴⁰ На обороте листа вписан адрес: Его высокоблагородию милостивому государю Константину Сергеевичу Аксакову в Москве, на Сенной, что на Смоленском рынке, в доме Требниковой. Здесь же другими чернилами, по-видимому, запись почтового служащего: Neusatz (Нови Сад); и два штемпеля: Peterwardein (Петроварадин). Ниже см. две приписки-постскриптума, сделанные Пановым на первом листе письма: первая — на левом поле, вторая — на верхнем.

⁴¹ Название крайне неразборчиво, но в нем угадывается «Serbien, Russland und die Türkei», изданная анонимно в Берлине (а не в Лейпциге!) в 1843 г.

V. A. PANOV:
A LETTER TO K. S. AKSAKOV

by

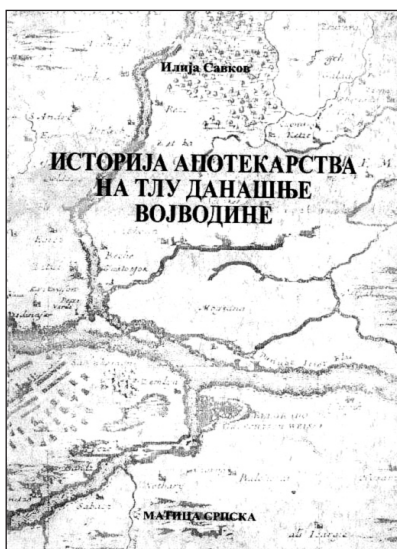
Mihail Valerevich Belov, Ph. D.
Lobachevsky State University of Niyhni Novgorod, Russua

SUMMARY: A letter by Vasily Alekseevich Panov (1819–1849) to his fellow Slavophile K. S. Aksakov, sent from Novi Sad in March 1843, is a brief account of a trip to the Slavic lands. In addition to the traditional visits to Dalmatian towns and villages with a short stay in Montenegro, which became the template of Slavophile tourism, Panov made a risky visit to Turkish territory (Herzegovina). Moreover, during a cruise along the Danube in February and March 1843, Panov had stayed in Belgrade for 5 days.

KEYWORDS: Slavophiles, Balkan travels, V. A. Panov, K. S. Aksakov

Илија Савков: *Историја апотекарства на тлу данашње Војводине*,
Матица српска, Нови Сад 2014, 350 стр.

Под овим насловом појавила се недавно у издању Одељењу за природне науке Матице српске опсежна књига, која обрађује период историје апотекарства од 1740. до 1959. године.

Аутор књиге, пензионисани апотекар Илија Савков, наводи да је за основ узео рукопис Стевана Поповића *Историја апотекарства Војводине* (1959), који се данас налази у Рукописном одељењу Матице српске. Како сам наводи, ова његова хроника војвођанских апотека дата је у три дела, посебно приказавши Бачку, Банат и Срем. Бачка, као најобрађенија до данас, највише је заступљена у књизи док је за Срем аутор преузео податке Милана Мићића *Фармација у Срему 1759–1918* (Нови Сад, 1987). У

књизи, Банат је најмање истражен, тако да прошлост апотекарства на овој територији још увек није јаснија. Из представљених података, стиче се утисак да још увек нисмо добили тематску целину, која би знатно олакшала истраживања ове проблематике банатским историографима. Банатски апотекари засигурно нису, како то наводи аутор, били под надлежношћу Бачко-бодрошке жупаније, већ под Тамишком жупанијом. Имајући у виду да је ова синтеза писана највише на основу Поповићевог рукописа, остале су бројне празнине, нарочито када је реч о историји апотека у појединим важнијим банатским градовима, а пре свега Панчеву и Белој Цркви.

Узгред, није на одмет истаћи, да је све о историји панчевачких апотекара и њиховим биографијама урадио проверени др Драгиша Ђорђевић у својој књизи *Историја панчевачке медицине до 1944. године* (Панчево, 2004), где је дао податке и о апотекама и апотекарима у селима Панчевачког среза. Бројни подаци Ђорђевића, такође, негирају Савкова, који се на многим местима чак и разликују. Када је реч о Белој Цркви, најозбиљнији и најдетаљнији истражен и описан развој апотека и апотекарске делатности урадио је 2004. године Живан Иштванић, који је донео и биографије оснивача. Засигурно је да 1804. прву апотеку у Белој Цркви није основао Јохан Непомук Шмиц, како то наводи Савков. Комплетан текст Савкова о Белој Цркви врви од нетачности, произвољности и непроучености. Опширне биографије и фотографије неких белоцркванских апотекара донео је такође Живан Иштванић (*Lexicona belocrkvanica*, том 1, 2006; том 2, 2008). Живан Иштванић је писао и о апотеци

у Јасенову, приложивши први и биографске податке о оснивачима, а о јасеновачкој апотеци говори и Богдан Станојев.

У прилогу своје књиге, Савков је навео скроман и непотпун приказ биографија појединих војвођанских апотекара и апотекарских породица, који не дају потпуну слику о апотекарском сталежу и апотекарству у Војводини у разматраном периоду. Дат је и хронолошки ред оснивања јавних апотека у Војводини и њихових оснивача, где такође има мањих грешака. Књига је пропраћена именским и географским регистром.

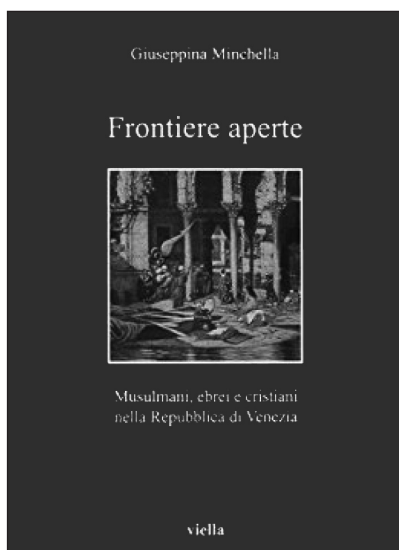
Овим освртом немамо намеру да обезвредимо читаву књигу Илије Савкова, већ само да назначимо да се у предстојећем раду на вишетомној историји здравства Војводине многи подаци, извори и публиковани радови морају и другачије сагледати. Писати историјске прегледе без темељних припрема и без увида у најзначајније изворе и литературу представља велику опасност, која доводи до непотпуности и неистражености.

Живан Илићванић
Бела Црква

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
BOOK REVIEWS and NOTES

UDC 94(450.341)
93/94:929 Minchella G.

Giuseppina Minchella, *Frontiere Aperte. Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia*, Roma: Viella, 2014, 384 pg.

Joш је 1975. године Паоло Прето указао на кључне информације које се тичу комплексног политичког и културолошког односа између Венеције и Османског царства. У годинама након његовог капиталног дела *Venezia e i Turchi* (Firenze, 1975), изашла су бројна дела на ту тему, попут студије *Venetians in Constantinople – Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore, 2006) коју је написао Ерик Дурстлер, дела Марије Пие Педани *Venezia porta d'Oriente* (Bologna, 2010) и студије Натали Е. Ротман *Breaking Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul* (Ithaca, 2012).

Прето је у својој студији указао и на питања која тек треба да буду подробно

истражена, попут слабо обрађеног питања преласка у ислам на територији Републике, који се јавља као феномен такозваних *rinnegati*. Хришћани са Балкана, грчких острва, али и самог града Венеције тежили су остваривању такозваног *il sogno turco*, за који се може рећи да је био синоним за потрагу за бољим животом.

Због тога, значајан допринос већ поменутом низу студија представља обрада ове теме у оквиру докторске дисертације Ђузепине Минкеле, објављене под називом *Frontiere aperte – musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia*.

Ђузепина Минкела студије је завршила на Универзитету у Трсту, где је и дипломирала на пољу модерне историје. У оквиру Истраживачког центра за инквизицију (Centro di ricerca sull'Inquisizione, Università di Trieste) ради као стручна сарадница (од 2005). Међу њеним досадашњим публикацијама су чланци: „I processi del Sant'Ufficio di Aquileia e Concordia per apostasia all'islam contro i soldati della fortezza di Palma (1605–1652)” (*Rivista di studi regionali*, n.s. XXIV, n. 1), „Storie di donne. Due cause matrimoniali dell'Archivio udinese” (Palmanova 2005), „L'Inquisizione a Palma (1595–1650). Una presenza difficile” (Palmanova 2003), „'Porre un soldato alla Inquisizione'. I processi del Sant'Ufficio nella fortezza di Palmanova 1595–1669” (Trieste 2009). У сарадњи са Данијелом Галеаџи објавила је мању студију *I registri di battesimo nella fortezza di Palma* (Palmanova 2005).

Књига је организована у три дела, чиме је ауторка раздвојила догађаје који су се дешавали у самом граду Венеције и у осталим деловима Републике, покривајући

период од краја 16. и током 17. века. Највећи део прва два дела посвећен је контактима хришћана и муслимана, док је трећи део концентрисан на деловању грчке и латинске цркве у оквирима Републике.

Прво поглавље даје уводну слику о коегзистенцији етничких и верских мањина, које су учиниле да Венеција буде репрезентована као место сусрета, као спона између Истока и Запада. Било је неопходно указати на основне разлоге због којих је на територији Републике долазило до промена религије, стога кроз прво поглавље можемо да дођемо до неких информација које се тичу смештаја муслимана у граду и њиховог заједничког живота са хришћанима. Ово мешање са градским становништвом највише је забрињавало власти, те су страх и несигурност због Османлија у граду, у којем су закон и организација били на првом месту, довели до све јаче контроле. Помно посматрање свакодневнице у Венецији и праћење ко практикује оријенталне обичаје и стил облачења, а ко прича турски језик, ипак није спречило мешање муслимана са хришћанима. Када би оријентална култура привукла неког појединца, муслимани у Венецији били су они којима су се обраћали.

Један од начина да се та контрола ојача била је Света канцеларија (*Sant' Ufficio*) у Венецији, која се у 17. веку нашла пред проблемом контроле великог броја хришћана који су прешли у ислам. Ово је уједно и тема другог поглавља. Обрадом изјава оптужених и других сведочења, ауторка указује на велики број оваквих примера у Венецији, те и указује на проблеме са којима се Сињорија суочавала у овим случајевима, баш због концентрисаности османских трговаца у граду. Многобројни извештаји говоре о томе како су многи који су желели по први пут да оду на Исток, или да се врате назад, проналазили помоћ код турских трговаца. Детаљним испитивањем утврђивано је да ли је реч о присилном преласку у ислам или преласку који се заснивао на слободној вољи. Феномен који ауторка истиче метафором *fatta con la bocca ma non con il cuore*, јесте и једна од метафора која је најчешће изговарана пред Светом канцеларијом,

чиме су „отпадници” од хришћанства истицали да се никада заиста нису одрекли своје религије. У поглављу је такође објашњена и пракса интеграције, која је подразумевала боравак и подучавање пре покрштавања у оквиру *Pia casa dei Catecumeni*, а затим запошљавање и повратак у друштво хришћана у Венецији.

У трећем поглављу су исцрпније анализирани разлози и амбиције са којима су хришћани из Венеције одлазили својом вољом на Исток и прелазили у ислам. Овде су издвојени делови извештаја у којима се као главна и највећа мотивација истиче нада за бољим условима живота и напретка у послу па је одлазак у Османско царство посматран као најбоља прилика. Овај проблем је анализиран и кроз разлике које су постојале у друштвеном уређењу између Републике и Царства, а које су носиле и разлике у правима. Све ово био је разлог за издвајање једног феномена, познатог као *il sogno turco*. Охрабрени бројним примерима славних Османлија, италијанског порекла, попут капудан паше Улуг Алија (*Ulug Ali*), многи су посматрали исламску земљу као земљу могућности. „Двојак идентитет” био је последица повратка у хришћанство, али и принудног преласка у ислам, где се издвајају слабије познати примери жена које су своју децу крстиле кришом, и константно их подсећајући на њихово порекло.

Четврто поглавље бави се православном мањином и њиховим правима у Венецији. Почевши од оснивања православне цркве у граду, па до признавања венецијанског држављанства, њихова права су током 15. века постепено бивала консолидована. Боравак православног становништва у граду значио је за Републику бројне правне сукобе са католичком црквом и папом. С друге стране, документи Свете канцеларије сведоче о томе како су се јављали проблеми због којих папа није подржавао став Републике према православцима. Суживот католика и православаца довео је до поређења и разматрања разлика у ритуалима, а у таквој средини чести су били и примери преласка у православну веру, поготово жена које су прихватале веру свог послодавца или супружника.

Други део књиге бави се проблемима ван града, на границама које су делиле Републику и Османско царство, те је пето поглавље посвећено стварању слике о животу на граници. Поглед из перспективе свакодневног живота и друштвених околности указивао је да граница између Републике и Царства није некаква фиксна линија, већ је стално „померана” и мењана од стране људи који на њој живе. Једна изрека која је настала 1573. године, након мира склопљеног после битке код Лепанта, говори о близини која у једном тренутку постоји између становника: *Si sentiva cantare il gallo turco nelle città del mare*. Ова близина условила је бројне проблеме због којих је ауторка истакла да је односе Венеције и Царства неопходно посматрати „одоздо”. Истичу се конфликти на поморском нивоу, а тицали су се пирата који су нападали османске бродове и ризиковали добре односе, али и гусара који пљачкају венецијанска острва, полазећи са својих османских упоришта у непосредној близини. Та близина олакшала је и прелазак одбеглим робовима на територију Републике који су се убрзо пребацивани у саму Венецију због потенцијалних информација које се тичу османских територија.

О томе да је и ван града, на широј територији Републике, било становништва које је било у стању да потражи боље услове живота преласком у ислам, говори шесто поглавље. Овде се постављају питања о животу људи на острвима, те се као разлог за прелазак види угњетавање које трпе од стране феудалаца. У градовима попут Сплита и Задра појавио се и велики број војника који су прилазили османској војсци због лоших услова живота на територији Републике. Ауторка је овде скренула пажњу на неке од примера где је прихватање ислама представљало већи проблем него иначе, јер је могло довести до одавања битних информација о самој Венецији. Ови проблеми решавани су убиствима, често наређиваним од стране људи попут *баила*, који су у Истанбулу пратили даље кретање потенцијалних издајца Републике.

Кроз седмо поглавље видимо постепене покушаје слабљења Османског царства путем слања католичких свештеника на

османске територије, са намером да приволе становништво да пређе у католичанство. Тиме се ово поглавље фокусирао на питања која се тичу покрштавања православца и муслимана. У овом случају посматрана је двострука добит Венеције. С једне стране, то становништво насељавано је на територије које су биле опустеле због епидемија куге и ратова, док је с друге стране, на овај начин слабила војску и приходе султана. Неки од примера из Свете канцеларије послужили су као илустрација спонтаних прелаза муслимана у хришћанство, те је овде објашњен и протокол који је морао да буде испоштован пре него што дође до покрштавања.

Покрштавање православног становништва вршено је и када је у питању територија Републике. Проблеми који су у овом случају настајали, тема су осмог поглавља, а тичу се недостатка католичког свештенства. Један део свештенства који је слат на територије Далмације, Црне Горе и Албаније, наилазио је на препреке на путу ка унијаћењу због непознавања језика локалног становништва. „Став Венеције” према овом феномену истакнут је и кроз размишљања венецијанских хуманиста, попут Паола Сарпија (Paolo Sarpi). Преко извештаја свештених лица која одлазе на османске територије примећује се да као велики проблем виде питање мешовитих бракова, али и аверзију која је постојала између католика и православца. Она је видљива на османским, али и на венецијанским територијама. Главни узрок била су већа права која су православци имали под Османлијама, док је Република највише штитила католичко становништво. Таква нетрпељивост посебно се јавља као перманентна на Јонским острвима, где је православно становништво било бројно, а црква јака, те је долазак венецијанских војника праћен проблемима. Свакодневно су у истој ситуацији били и ректори острва.

Тема деветог поглавља су конфликти Венеције и Рима. Тицали су се правних процеса у којима је Венеција тежила да одржи свој интегритет сматрајући да клерици не смеју да доносе одлуке о преобраћивању православног становништва без консултације ректора, као и да инквизициони процеси могу да се одвијају

без мешања Рима. Екскомуникација дужда и Сената од стране папе наилазила је на непоштовање забрана за одвијање религијских обреда. Дужд је наређивао поменуте процесе, демонстрирајући на тај начин моћ и ниподаштавање папског ултиматума. Све ово указивало је на значај који је Република придавала својој власти, а то је поткрепљивано и симболиком јавних церемонија и похвала, где су најбитније место морали да заузимају највиши представници власти.

У последњем поглављу ауторка истиче значај тврђаве у Палманови, у округу Удина (Венеција – Фруиули – Ђулија), и њену улогу у спречавању турских упада. Као парадигма венецијанске политике која тежи јачању фортификација ради заштите, више него било каквим војним интервенцијама и ратовима, и ова тврђава се јавља као повод сукоба са Римом. Кроз Палманову Република је истицала своје симболе и управо због њеног стратешког значаја, тежила је да спречи било какав уплив римског духовног утицаја. Рим је желео да утиче на одлуке везане за Палманову и због хетерогеног састава венецијанске посаде. Међу војницима је било православца, католика, муслимана, калвиниста и лутеранаца, а извештаји Свете канцеларије указују на то да је та тврђава била место јавног практиковања различитих обичаја.

Примаран извор за разумевање масовног прихватања ислама јесу документа Свете канцеларије у Венецији. У студији је истакнут један број извода из докумената. То су извештаји са суђења, записи изјава, одбрани због њихове релевантности за стварање слике о коегзистенцији муслимана и хришћана у оквирима Републике и на границама са Османским царством, али и за појашњење активности инквизиције у Венецији. Поред ових докумената, као значајни истичу се *disparci* венецијанских ректора који су извештавали Сенат о догађајима на територији која им је била поверена.

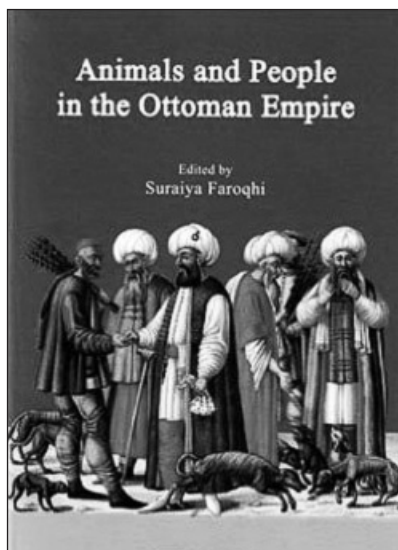
Издвајањем великог броја примера својевољног прихватања ислама, ауторка је одговорила на једно од значајних питања, које је истакао и Прето, а то су разлози који су довели до промене вере. Истовремено, објаснила је ставове хришћана о Османском царству. Из више углова објашњен је и феномен двојаког идентитета и то кроз примере вишеструких промена религије и примере људи који су меланхолично одржавали сећања на једну културу и религију, док су у исто време живели под окриљем друге.

У поднаслову књиге назначено је да је обрађен и положај Јевреја у Венецији у контексту суживота са муслиманима и хришћанима. Међутим, ова проблематика није наишла на подробнија тумачења. Кроз студију наилазимо на извештаје ректора о великом броју Јевреја на острвима, и на информацију о томе како је за Јевреје изгледао процес „напуштања” ислама. Осим тога, уз можда још понеку чињеницу, не наилазимо на већи број информација, који може да се мери са простором који је посвећен односу хришћанства и ислама. Тема Јевреја у Венецији засигурно представља обимну проблематику, а наилазимо је обрађену у неким од студија које су посвећене само њиховом положају у Републици. Стога, овде можемо само да претпоставимо могућност да је о Јеврејима било веома мало информација у документима Свете канцеларије.

Студија Ђ. Минкеле *Frontiere aperte* представља значајно дело у осветљавању живота на релацији Венеција – Османско царство. Засигурно је да посматрање венецијанско–османских односа из овог угла још једном истиче комплексност овог односа, па нам стога и указује на његове битне аспекте који се нису увек сводили само на ратовања.

Марија Андрић
историчар уметности, Београд

Animals and People in the Ottoman Empire (ed. Suraiya Faroqhi),
Eren, İstanbul 2010, 475 + XXXII p.

Чак ни за просечног познаваоца литературе о историји османске државе, име и дело Сураје Фароки не изискују посебно представљање. Ангажована на истанбулском Универзитету Билги након професуре у Анкари и Минхену, Фароки међу колегама широм света ужива углед водећег ауторитета за питања урбане културе и историје свакодневице у балканским и малоазијским областима Царства. Резултат њеног вишедеценијског научног рада јесте импресивна ергографија, из које вреди издвојити: *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Кембриџ 1984), *Kultur und Alltag im Osmanische Reich* (Минхен 1995; хрватско издање 2009), *The Ottoman Empire and the World around it* (Лондон 2004), те *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Лондон 2009). Као уредник коауторских публикација огледала се приређујући трећи том *The Cambridge History of Turkey* (Кембриџ 2006), да би се,

четири године касније, њеним старањем појавио и зборник о којем ће бити речи у редовима који следе.

Нема никакве сумње у то да се повест људских заједница – у пуном хронолошком распону од неолитске револуције до данашњег дана – може тумачити кроз историју односа између човека и животиња које обитавају у његовом непосредном окружењу. Без обзира на то која се од многих компоненти ових сложених интеракција (културна, религијска, економска, чак и политичка) стави у фокус разматрања, јасно је да концепт сам по себи поседује снажну друштвену конотацију, па сходно томе и сразмерно велики историографски потенцијал. Ипак, изгледа да су се османисти до сада релативно ретко бавили датом проблематиком. Овакво стање Фароки углавном приписује изворној бази – спектар релевантних сведочанстава (документарних, наративних, ликовних итд.) садржи тек спорадично разбацане податке, чије сакупљање захтева велики труд а даје прилично скромне резултате. Она се у уводној речи осврће на теоријске основе, предности и ограничења могућих методолошких приступа, типологију извора и најважнија дела у којима је разматрана улога животиња у муслиманским друштвима – њен предговор је стога кључ за разумевање књиге као целине и важан ресурс за будуће истраживаче (*Introduction*, стр. 1–54). Приређивачу се, штавише, мора одати признање не само за избор и сакупљање текстова, већ и за превод једног броја уврштених прилога на енглески. На тај начин, уз предметну кохерентност обезбеђена је и језичка униформност зборника, што га је учинило доступним најширем кругу читалаца из академске заједнице.

Осамнаест радова који чине главни део књиге распоређено је у четири партије. Прву, под насловом „Representations”, отворило је разматрање Бењамина Арбела (Benjamin Arbel) о томе како су промењени

сензибилитети (пост)ренесансне Европе обликовали слику муслиманског „другог” на основу његовог односа према животињама. Запажања путописаца, под чијим су утицајем састављани и етички трактати, хвалила су све до 19. века побожни третман ових бића која су, будући „ирационална”, у хришћанској догми налазила премало саосећања („The Attitude of Muslims to Animals: Renaissance Perceptions and Beyond”, стр. 57–74). Извештајима путника бавила се и Светлана Кирилина (Svetlana Kirillina) – она је издвојила вести о животињама које су оставили поклоници палестинских светиња из руских земаља. Разуме се да блискоисточна фауна није заузимала централно место у ходочасничким списима, но ретко је који хација из далеких крајева остајао равнодушан пред приказом ноја или крокодила, или пак пред створењима за које је из конфузних описа тешко утврдити не само шта су, већ и да ли су уопште постојала изван домена имагинарног („Representing the Animal World of the Ottoman Empire: the Accounts of Russian Orthodox Pilgrims [Sixteenth–Eighteenth Centuries]”, стр. 75–97). Задржавајући се на проблему животињских представа у књижевним саставима, али на сасвим другачијим цивилизацијским и жанровским поставкама, Ханифе Концу (Hanife Koncu) је у османској поезији класичног раздобља препознала и проучила мотив голуба/голубице, дубоко прожет древном симболиком која трансцендира појединачне културне и верске традиције („Doves/Pigeons in Turkish Classical Poetry”, стр. 99–111).

Наредни прилог, из пера Катрин Мејер-Жауан (Catherine Mayeur-Jaouen), тежиште расправе помера на хагиографију. Веза између животиња и светих људи у исламу илустрована је на примеру Сејида ел Бадавија, заштитника земљорадника и ходочасника од бедуинске напасти. Ел Бадавијељ култ, зачет у мамелучко време али утврђен коначно од стране османских животописаца, заснива се на његовој вези са камилама, а приповест о метаморфози у деву садржи неке од најсофистициранијих хагиолошких црта његовог светачког идентитета („Badawī and his Camel: an Animal as the Attribute of a Muslim saint in Mamluk and

Ottoman Egypt”, стр. 113–128). Последњи рад из прве целине посвећен је скраћеној редакцији дидактичког списка *Физиологи* на вернакуларном грчком из XVI века. Подвргавши сачуване преписе текстолошко-жанровској анализи уз пажљиво тумачење њихове садржине, а водећи рачуна о миљеу из којег је потекао аутор, Дин Сакел (Dean Sakel) је закључио да је дело било намењено православном живљу под османском влашћу, којем су суптилне јеванђеоске алузије и претпостављени ток одигравања свете историје пружали наду у боље сутра („The Ottoman-era Physiologus”, стр. 129–150).

Заједнички именитељ трију текстова обједињених у другом поглављу – „Animals ‘at Work’” – јесте практична, односно привредно-економска страна људско-животињске међузависности. На том трагу, Мустафа Ердем Кабадаји (Mustafa Erdem Kabadaı) је истражио покушаје систематског узгајања мерино овце у другој половини XIX столећа. Овај пројекат, као део ширег плана индустријализације у доба Танзимата, постепено је пропао због војног и финансијског опадања Царства („The Introduction of Merino Sheep Breeding in the Ottoman Empire: Successes and Failures”, стр. 153–169). С друге стране, у Египту је миленијумима камила била основ функционисања привреде и свакодневног живота – ова вишеструко корисна животиња дуго није имала замену у превозу људи и робе, нарочито на дугим путовањима кроз пустињу. Како је показао Мишел Тухшерер (Michel Tuchscherer), чак и када је мрежа лука на Средоземном и Црвеном мору почела да преузима примат над караванским трасама у 16. веку, транспорт се у долини Нила и даље обављао на камиљим леђима („Some Reflections on the Place of the Camel in the Economy and Society of Ottoman Egypt”, стр. 171–185).

Коначно, пописи имовине преминулих становника Дамаска навели су Колет Естабле (Colette Establet) да реконструира улогу животиња у локалној заједници на прелазу XVII–XVIII века. Ови регистри нам нуде увид у врсте и број поседованих животиња, трошкове њихове исхране, те социјални статус власника. Оно што је из њих тешко извући јесте ситуација ван самог

града, као и информације о животињама које нису имале јасну тржишну вредност. Због тога су, примећује ауторка, животиње којих је морало бити највише (пси, мачке итд.) остале „потпуно невидљиве” („Live Animals Owned by Dead Damascenes: Evidence from around 1700”, стр. 187–201).

Наслов треће целине – „The Ottoman Elite Enjoying its Animals” – недвосмислено упућује на садржину радова које обухвата. На основу корпуса од педесетак фермана из Библиотеке Топкапи сараја датираних у 1552. годину, Жил Вајнштајн (Gilles Veinstein) је проникао у проблеме снабдевања двора птицама за лов. Било да се радило о крађи, неспособности или корумпираности узгајивача и провинцијских намесника, Порта је дошла до тога да, у замену за загубљене птице, прихвата новчану компензацију, што на свој начин говори о економској политици Царства у време његове највеће експанзије („Falconry in the Ottoman Empire of the Mid-sixteenth Century”, стр. 205–218).

Из следећег прилога, трудом Елизабете Боромео (Elisabetta Borromeo), сазнајемо више о лову као забави високих ешало-на османског друштва. Записи Жилијена Бордијеа, путописца у пратњи амбасадора барона де Салињака, не казују само о ловачким „експедицијама” Ахмеда I, већ и о приликама када је француски изасланик ловио са људима блиским султану, при чему дипломатски карактер ових активности није промакао пажљивом посматрачу („The Ottomans and Hunting, According to Julien Bordier's Travelogue [1604–1612]”, стр. 219–233). Остajuћи на почетку XVII столећа, Тулај Артан (Tulay Artan) је представила један богато илустровани рукопис о коњима, чије се прво поглавље бави физиономијом, болестима и лечењем ових животиња. Садржина кодекса сугерише да је на Медитерану од антике до османског доба постојао континуитет преноса хипијатријских знања, али и то да је поручиоцу овог конкретног примерка вероватно било више стало до илуминација него до самог текста – репродукције једног броја тих слика приложене су као визуелни материјал у нашем зборнику („Ahmed I and 'Tuhfet'ül-mülûk ve's-selâtin': A Period

Manuscript on Horses, Horsemanship and Hunting”, стр. 235–269).

У наставку, два рада посвећена су животињама као медијуму дипломатске размене. На османски двор стално су стизали дарови из унутрашњости или од страних владара, а Хеда Рајндл-Кил (Hedda Reindl-Kiel) је показала да су, у XVI и XVII веку, они неретко садржали егзотичне звери, или пак оне „конвенционалне” животиње, попут коња или паса. Ниједан од ових поклона, међутим, није био лишен вредности и нарочите симболике („Dogs, Elephants, Lions, a Ram and a Rhino on Diplomatic Mission: Animals as Gifts on the Ottoman Court”, стр. 271–285). До сличног закључка дошла је Селчук Есенбел (Selçuk Esenbel) изучавајући јапанско-османске контакте у освит XX столећа. Крчећи пут ка политичко-економском споразуму – на крају неоствареним – посланици Меиџија рачунали су на афинитете које је према ретким птицама са Далеког истока гајио владајући султан („Of Birds and Diplomacy: Royal Gifts to Abdülhamid II”, стр. 287–292).

Прилог којим се завршава трећа целина потписала је Сураја Фароки. Њу су помени коња у инвентарима имовине анадолских магнатских породица и неких главешина бекташијског дервишког реда из XVIII и XIX века подстакли да се запита над динамиком богаћења локалних елита, чије се тенденције ка тезауризацији симбола моћи и статуса не налазе тако често у сведочанствима из ранијег периода („Horses owned by Ottoman officials and notables: means of transportation but also sources of pride and joy”, стр. 293–311).

Последња партија носи наслов „Aggression and Protection”. Хусни Алхатиб Шехада (Housni Alkhateeb Shehada) је у разматрање узео један арапски медицински трактат из османског времена, делимично посвећен лечењу животиња. Најзначајнији део овог списка јесу тзв. „златна правила” за ветеринаре – у њима се, изнад свих особина, знања и опреме коју би сваки „хејван хећим” морао да поседује, поставља етички принцип емпатије према другом живом бићу („Arab Veterinary Medicine and the 'Golden Rules' for Veterinarians, according to a Sixteenth-Century Medical Treatise”, стр. 315–331). На положај животиња током

природних непогода ново светло је бацио Мехмед Јавуз Ерлер (Mehmet Yavuz Erler). Једине животиње које извори тим приликама бележе јесу оне сасвим непожељне (предатори и штеточине) или оне што су од интереса пореским обвезницима. То је послужило аутору да још једном потцрта селективност и иманентни антропоцентризам доступних сведочанстава („Animals during Disasters”, 333–351).

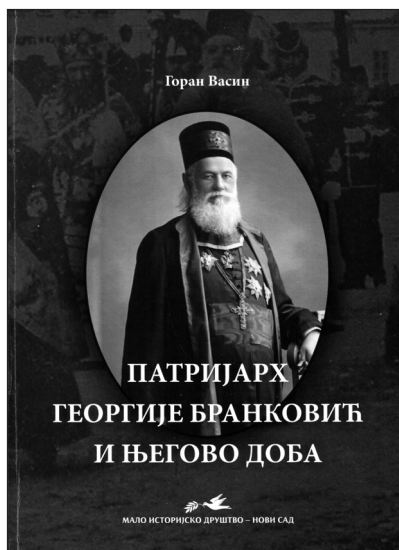
Преостала два рада тичу се првенствено животиња без власника на улицама Истанбула почетком прошлога века – њихову судбину истраживали су Катрин Пенге (Catherine Pinguet) и, посредно, Џихангир Гундогу (Cihangir Gündoğdu). Уочи масовне депортације паса луталица на једно острво у Мраморном мору 1910. године, јавност је била подељена између гледишта Спиридона Мавројенија, личног лекара Абдулхамида II, и Абдулаха Џевдета, једног од лучоноша младотурског покрета. Док је први држао страну животињама, други је сматрао да је њихово уклањање ствар цивилизацијског напретка – поменути догађај сугерише која је опција у тренутку преовладала („Istanbul's Street Dogs at the End of the Ottoman Empire: protection or extermination”, стр. 353–371). Две године касније, у престоници је основано Друштво за заштиту животиња, по узору на сличне институције у Француској и Великој Британији. Премда су, уз подршку војних и бирократских кругова, у року од две деценије донете прве повољне законске регулативе о третману животиња, већ су савременици почели доводити у питање мотиве ове установе – да ли су ти напори подношени због самих животиња или због „преваспитавања” османског друштва остаје, изгледа, питање перспек-

тиве („The Animal Rights Movement in the late Ottoman Empire and the Early Republic: The Society for the Protection of Animals [Istanbul, 1912]”, стр. 373–395).

Ниједан од ових сажетих осврта не одражава у потпуности истраживачки поступак, тематску изнијансираност и хеуристичку иновативност приказаних расправа. Ипак, из датог прегледа могу се извући неки општи закључци о методологији. Видели смо да је изучавање односа између људи и животиња у основи један интердисциплинарни подухват. Извори, које треба тражити у рукописним и штампаним књигама, архивској грађи, периодици, сликовном материјалу и томе сличном, јесу ти који одређују просторне и временске координате истраживања, а оне се ни у ком смислу не ограничавају на повест Османског царства, или, шире узев, муслиманског света. Уз све могуће потешкоће на које је упозорио приређивач у предговору, ови методолошки обрасци – или чак неки нови, њима инспирисани – свакако би обогатили палету домаће историографске продукције. При томе не треба губити из вида да су студије људско-животињских интеракција још увек у повоју, због чега се зборник Сураје Фароки може сврстати међу пионирска дела у овој области. Многа су питања аутори представљених радова оставили отвореним за нова трагања; још их је више која нису ни покренута, а заслужују да се посебно размотре. Као методолошки изазовно и надасве референтно штиво, антологија која је пред читаоцима биће угаони камен даљих проучавања ове тематике.

Александар З. Савић
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*, Мало историјско друштво, ДимАрт продукција, Нови Сад, 2014, 345 стр.

Аутор монографије *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*, коју овом приликом приказујемо аудиторијуму, је доцент др Горан Васин, историчар млађе генерације са Одсека за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, којем је ово уједно била и тема магистарске тезе. Својим досадашњим запаженим радовима полако, али сигурно, етаблирао се као један од најкомпетентнијих познавалаца историје Карловачке митрополије. Писати о црквеним темама на квалитетан и научно утемељен начин представља захтеван задатак, тим пре што је неопходно познавање бројних специфичности везаних за унутрашњи живот ове изузетно значајне духовне институције, која је у Аустроугарској монархији често преузимала и политичке функције. Аутор је у овој књизи показао како је дорастао поменутом задатку. Користећи обимну и релевантну архивску грађу, монографске и нарочито периодичне публикације (*Српски Сион*, *Застава*, *Браник* и др.) дао је вредан

допринос, не само историји Карловачке митрополије на чијем је челу био патријарх Георгије Бранковић, већ и историји Српске православне цркве уопште. Ово је посебно значајно, због тога што је наша црква у другој половини 20. века била дуго нападана, омаловажавана и занемаривана, што је утицало и да историографска продукција о њој у поменутом периоду буде и квалитетом и квантитетом скромна. Са појавом ове монографије још један карловачки архијереј добија своју биографију, мада их је таквих и даље поражавајуће и недопустиво мало.

У „Предговору” (стр. 9–15) аутор износи основне податке о личности Георгија Бранковића, написаним делима о патријарху, те о својим дугогодишњим истраживањима и мотивима за бављење овом темом. У уводу (19–39) који је насловљен „Од милетићевца до анђелићевца” читалац се упознаје с подацима о пореклу и школовању младог Ђорђа, (потоњег патријарха Георгија), као и о његовом уласку у окриље цркве, за шта је велике заслуге имао владика бачки Платон Атанацковић који га је и рукоположио за ђакона 1855. године. Врло брзо Бранковић је стигао до звања протe и управитеља угледне Српске учитељске школе у Сомбору. Учествовао је у раду црквено-народних сабора, заступао либералне политичке ставове, подржавао Светозара Милетића и играо значајну улогу у Српској народној слободоумној странци. Нарочито се истицао иницијативама за побољшање образовања и васпитања српске деце. Временом се удаљио од Милетића и заступао умеренију политику према држави и Цркви. Потпуни обрт наступио је када је Георгије Бранковић на иницијативу патријарха Германа Анђелића 1882. године изабран за темишварског епископа. Због тога је цео живот оптуживан за превратнички однос према Милетићу и његовој политици.

По свом значају и обиму централно поглавље ове монографије носи наслов „На

трону карловачких митрополита-патријараха 1890–1907” (41–259). У оквиру овог поглавља аутор у неколико потпоглавља врло детаљно и студиозно у хронолошком низу обрађује теме и догађаје који су били од највеће важности за сагледавање историјске епохе у којој је деловао Георгија Бранковића. Читаоцу су најпре предочени подаци о Анђелићевом избору и устоличењу за патријарха што се одвијало у околностима заоштрених односа између политичких групација српског народа уз увек присутне, али по Србе најчешће негативне, интересе централних власти. Може се констатовати да су и пре самог избора започели жестоки и беспоштедни напади радикала на патријарха, што ће постати једна од значајних, упечатљивих и болних карактеристика његовог мандата. У овом периоду нарочито се расламсала борба око покушаја доношења „Јединственог статута” којим је Георгије Бранковић настојао да црквеној јерархији омогући превласт у питањима црквено-школске аутономије чиме су радикали били изузетно незадовољни. Радикали су сматрали да се патријарх недовољно супротставља „мађаризацији” која је све више узимала маха, те да не заузима довољно чврст став по питању грађанског брака, као и да помаже аустроугарским властима да раздвоје Србе из Угарске од оних у Босни и Херцеговини. Због тога су патријарха означавали као издајника интереса српског народа у Аустроугарској монархији. Радикали су у својој штампи (пре свега у новосадској *Засијави*) годинама користили бројне недостојне и врло увредљиве фразе и изразе у карактеризацији лика и дела карловачког првојерарха. Објективности ради, мора се рећи да ни њему док је управљао српском Црквом нису биле стране повремене врло озбиљне афере, нити скандали, непотизам или финансијски проблеми (продаја дела манастирског поседа Беочинске каје и др.) у Митрополији. Црквено-народни сабори постајали су попришта оштрих политичких сукобљавања оличених у бројним расправама и репликама о многим темама од животне важности за пречанске Србе и њихову аутономију. Ван рада сабора напада на патријарха нарочито се истицао радикалски првак и политичар Јаша Томић.

Тако се временом дошло у ситуацију да су завађене српске елите решавале српско питање у корист мађарске државне идеје.

У овом поглављу презентовани су и веома значајни подаци о политичким, привредно-економским, демографским и професионалним приликама у Угарској током друге половине 19. и на почетку 20. века, с освртом на нарастајућу мађаризацију као и на место и улогу Срба и других народа у Краљевству. Примерену пажњу аутор је посветио и деловању српских представника у Угарском сабору, где су доношени закони у правцу смањивања права немађарских народности. Патријарх се у Гроњем дому Сабора супротставио неким од ових предлога владиних закона и сукобио с председником угарске владе Банфијем, што је донекле ослабило његов положај. Вредно помена било је и учествовање Срба на Конгресу народности сазваном у лето 1895. у Будимпешти, где се решавао положај немађара.

У октобру 1895. године цар Фрања Јосиф посетио је Загреб где се сусрео и с патријархом Георгијем. Том приликом избиле су велике противсрпске демонстрације, а у једном тренутку лично је био угрожен и сам патријарх. Ови драматични дани, као и реакције у јавности и штампи врло живо су приказани у књизи, а атмосфера мржње према Србима илустрована је разним упечатљивим примерима. Организовање Миленијумске свечаности у Будимпешти 1896. поново је изазвало бурне реакције у српским радикалским круговима који су тврдили да се тиме ниподаштавају народности Угарске. Српски Црквено-народни сабор из 1897. године, познат и као Петровдански, актуелизовао је решавање питања српске аутономије, а говорило се и о стању српских школа и проблемима међу свештеницима и монасима. Конкретних резултата није било и Сабор је убрзо распуштен. У овом периоду покренуто је и питање стања финансија у Митрополији у последњој деценији 19. века. Председник угарске владе Банфи организовао је конференцију на коју је позвао неколицину водећих Срба како би се решило питање доношења „Јединственог статута”, али компромис није могао бити постигнут. Српска народна радикална странка покре-

нула је иницијативу за оставку патријарха настављајући да свакодневно негативно пише против својих неистомисљеника, а користећи и сукоб између Георгија Бранковића и вршачког владике Гаврила Змејановића. Напади радикала постајали су све чешћи и бескрупулознији, али одлучујућу победу нису могли да однесу и Бранковић никада није доведен у ситуацију да би морао да се повуче с патријарашког трона. Аутор детаљно обрађује и врло занимљиво питање опела и сахране краља Милана Обреновића који је преминуо у Бечу 1901. и по сопственој жељи сахрањен у манастиру Крушелолу. Патријарх Георгије позван је у Беч да одржи опело у Цркви Светог Саве. Иако није био рад да путује по међави, није могао ни да одбије молбу цара којем је било стало да се Милану одају највеће почести и испоштује одговарајући краљевски церемонијал.

Последње године патријарашког мандата Георгија Бранковића обележила је превласт радикала. Они су, почевши од Сабора из 1902, успели да поразе српску јерархију и конзервативце који су остали без поверење народа услед појачане мађаризације. Радикали под вођством енергичног и способног Јаше Томића све до 1910. преузимају водећу улогу на саборима, а остарели патријарх почео је да губи политичку иницијативу. У то време вођа скрајнутих либерала Михаило Полит Десанчић оглашавао се чланцима у којима је критиковао политику мађарске владе, а распламсале су се и борбе с радикалима који своју политичку оштрицу усмеравају искључиво на Цркву занемарујући анти-владину политику. Српски политички живот добио је додатно на динамици када је Полит Десанчић изабран 1906. за посланика у Угарском сабору. На Сабору 1906–1907. радикали су своју апсолутну власт искористили да атакују на патријарха. Они су подigli парницу и оптужили га за новчане проневере, али су морали да се суоче и са извештајима о злоупотребима у својим редовима. Велика политичка борба повела се и око Апоњјевог закона о школама и учитељским платама којим се дошло у опасност да се додатно помађаре народности.

Поглавље под насловом „Ктитор” (261–317) аутор је посветио једној од најкарактеристичнијих делатности Георгија Бранковића – задужбинарству. Патријарх се веома успешно остварио у овој области, како на црквеном и просветном плану, тако и у градитељству. Помагао је школе, цркве и манастире, добротворна друштва и уметнике. Његов најзначајнији подухват било је подизање велелепног патријаршијског двора у Сремским Карловцима 1895. године. Исте године његовим средствима подигнута је нова зграда препарандије, тј. Учитељске школе у Сомбору. Богословски семинар у Карловцима изграђен је и отворен 1904, а једнако репрезентативна зграда Црквено-народних фондова коначно је завршена и уређена 1907. Георгије Бранковић има заслуге и за настанак Стефанеума – Семинашта манастирских питомаца, као и за реконструкцију Горње цркве у Сремским Карловцима. Он је водио рачуна о духовном и материјалном стању манастира у Карловачкој митрополији, о Даљском властелинству, обновио је рад Монашке школе у Новом Хопову, помагао зидање храмова у Карловачкој митрополији и Цркве Св. Саве у Бечу, бринуо се за рад Карловачке богословије, основао Проповеднички фонд, основао и финансирао *Српски Сион* и помагао друге српске листове. Георгију Бранковићу су се обраћали и Срби из Сједињених Америчких Држава с молбом да им буде духовни вођа, али ово питање није решено за патријарховог живота.

Читаоцима би нарочито занимљиве могле бити странице на којима аутор износи како је изгледао један дан српског патријарха. Овде сазнајемо и информације о његовом физичком изгледу, одевању и одежама, односу с Карловчанима, где и када је путовао и служио литургије, како је обележаван његов рођендан, ко су му били сарадници у Синоду. Портрете су му радили знаменити Паја Јовановић и Урош Предић. Смрт патријарха Георгија привукла је велику пажњу јавности и о томе су писали сви водећи као и бројни мањи листови у Аустроугарској, Србији и Црној Гори. Ови текстови детаљно су анализирани и закључује се да су ишли од хвалоспева и неумерених похвала до критика

које су прелазиле чак и минималну границу људског поштовања.

На самом крају књиге аутор је дао кратак и концизан „Закључак” (319–321) којим сумира своје богате научне и истраживачке резултате. Потом следе „Прилог бр. 1” (323–326) тј. детаљан списак од 88 свештеника које је рукоположио Георгије Бранковић као епископ темишварски и патријарх, „Извори и литература” (327–333), где запажамо знатан број релевантних библиографских јединица. На крају књиге налази се „Регистар имена” (335–345).

Стил писања је јасан, течан и уједначен задржавајући притом стручност и озбиљност у свом изразу, а број од 744 напомене (фусноте) је респектабилан. Дело

је и својеврсни зборник важних података о историји Срба у Аустроугарској монархији на прелазу из 19. у 20. век, што и не чуди с обзиром на велики утицај и повезаност патријарха Георгија Бранковића са тадашњим дешавањима у бројним аспектима народног живота. Ову књигу са задовољством препоручујем заинтересованој јавности, како оној стручној која се бави историјом Српске цркве или Карловачке митрополије, тако и свима који желе да се упознају с примером методолошки добро конципиране и снажне примерено написане биографије једне од значајнијих личности српске историје.

Драјан Тубић

Матица српска, Нови Сад

UDC 94(497.115)“1958/1969”

Jan Pelikán, *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*.

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2014, s. 400

(Јан Пеликан, *Новим путевима. Косово између 1958–1969*, Филозофски факултет Карловог универзитета у Прагу, Праг 2014, 400 стр.)

Нова књига чешког историчара и балканолога Јана Пеликана о Косову је у сваком погледу изванредна. Наиме, ни у српској нити у светској историографији не постоји о овој несрећној области публикација која се на аналитичко-синтетички начин бави временским периодом у историји који обухвата заправо само једну декаду. Амбиција већине аутора, који су последњих година давали своје виђење косовског развоја, била је увек да се обухвати, у најмању руку, целокупни развој ове области у време Титове Југославије,¹ а у

¹ На овоме месту, за стручну српску публику, од таквих радова хтели бисмо издвојити неколико радова од балканистике на чешком језику, јер је у Србији свакако мање позната од дела, објављених на енглеском или немачком језику: тако осим радова Ј. Пеликана којима ћемо се бавити, можемо издвојити три

неким случајевима и много дужи временски периоди који се, штавише, с обзиром на то да Косово до 1945. године није чинило неку историјску, границама одређену област, веома тешко могу утврдити. Притом, многи аутори у својим излагањима историје овог региона залазе чак у рани средњи век, настојећи тако, између осталог, да допринесу етатизацији данашње нове косовске политичке творевине.

Јан Пеликан своју монографију стриктно ограничава на дванаест година! Дакако, то није једина разлика између његове нове књиге и данас већ релативно широке историографске продукције, која је најалост различитог квалитета, од чисто пропагандних и потпуно једностранних памфлета, који из разних разлога служе политичким ускојаначним циљевима било албанским било српским, па до веома озбиљних синтетичких радова. Ту суштинску разлику чини заправо Пеликанов хеуристички

приступ. Већина до сада објављених публикација се, уз неке изузетке, ослања превасходно на секундарну литературу и релативно ретке збирке докумената, било из 19. века, из међуратног периода, или из периода комунистичке Југославије. Ово се не односи на Ј. Пеликана, који додуше поменуте збирке такође познаје и користи их, али његов рад је, као уосталом и његова целокупна досадашња научна продукција, заснован превасходно на савесној хеуристици у архивима бивше Југославије, посебно у Архиву Југославије, Архиву Србије и у Архиву Јосипа Броза Тита који се налазе у Београду. О великој истраживачкој честитости аутора сведочи и чињеница да је савесно прелазио бројна годишта ондашње штампе, а као база послужила му је и мемоарска литература директних учесника догађаја којима се прашки историчар бави. А пошто и срећа прати оне који су потковани знањем,²

студије које је требало да чине основу недовршене монографије о Косову покојног историчара и врсног албанолога Павела Храдечног (*1938–†2006), а то су „Kosovská otázka ve vývoji albánsko-jihoslovanských vztahů do roku 1944” (*Slovanské historické studie* 20, 1994, стр. 76–98. Косовско питање у развоју албанско-јужнословенских односа до 1944. године), „Kosovská otázka v albánsko-jihoslovanských vztazích v letech 1941–1944”, In: Ivan Dorovský /ed./, *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca IV*, Brno 1995, стр. 198–206 [Косовско питање у албанско-јужнословенским односима између 1941–1944. године] и „Kosovská otázka v letech 1944–1996 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie”, in: *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*, Praha 1996, стр. 127–193 [Косовско питање између 1944–1996. и његова улога у процесу дезинтеграције комунистичке Југославије], као и монографију аутора ових редова *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: Kosovská otázka ve 20. století*, Brno 2011, 476 с. [Југославија – Србија – Косово: Косовско питање у 20. веку].

² Јан Пеликан је, када се ради о косовском питању, заиста добро припремљен. О томе између осталог сведочи и његова увек актуелна публицистичка продукција, а посебно цео низ студија и поглавља у монографијама у којима се бави Косовом и Метохијом и косовским питањем уопште. Косовска тематика чини већину његове публикације *Národnostní otázka ve Svatové republice Jugoslávii. Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha 1997 [Национално питање у Савезној Републици Југославији. Генеза – развој – перспективе] у којој Пеликан карактеризује историјске узроке настанка национално измешане области у јужнословенској средини и на примеру Косова детаљно анализира српско-албанске односе прве половине деведесетих година 20. века. Јан Пеликан обрађивао је косовску проблематику и у чешким обимним историјским монографијама *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998 [Историја јужнословенских земаља] и *Dějiny Srbska*, Praha 2004 [Историја Србије] у којима је, у обиму који одговара целокупној структури ових дела, косовском питању посветио приличну пажњу и такође хронолошки приближио најновије косовске догађаје. Појединачним аспектима косовског питања овај аутор бавио се и у низу студија и чланака, објављених у стручној периодици, од којих овде неке помињемо: „Národnostní otázka v Titově Jugoslávii (Stručný přehled vývoje)”, *Slovanský přehled* 78, 1992, бр. 4, стр. 371–385 [Национално питање у Титовој Југославији. Кратак преглед развоја]; „Dva dokumenty o plošném vybírání nelegálně držných zbraní v Kosovu v polovině 50. let 20. století”, *Ibidem* 91, 2005, бр. 4, стр. 475–482 [Два документа о свеобухватној конфискацији нелегално поседованог оружја на Косову половином 50. година 20. века]; „Žádosti a stížnosti občanů Jugoslávie Ústřednímu výboru SKJ (Příspěvek k sociálním dějinám jugoslávské federace na přelomu 50. a 60. let 20. století)”, *Ibidem* 88, 2002, бр. 1, стр. 79–85 [Молбе и жалбе грађана Југославије Централном комитету СКЈ. Прилог социјалној историји југословенске федерације на прелому 50. и 60. година 20. века]; „Dokument o krevní mstě

Ј. Пеликан је приликом свог хеуристичког рада открио у инвентарима Архива Србије некаталогизоване архивске материјале Савеза комуниста Косова који бацају ново светло на период којим се бави, а које нико од истраживача до сада није имао у рукама. На тај начин, ова срећна случајност до извесне мере надомешћује чињеницу да архив косовске аутономије, који је у брзини и вероватно само делимично био превезен из Приштине у Ниш 1999. године, још увек није доступан јавности. Тако се Ј. Пеликан у својој монографији заправо ослања искључиво на изворе које на неким битним местима, истини за вољу ретко, конфронтира са радовима секундарне литературе. Њих дакако савршено познаје, али када је у питању његова тема, они из горе наведених разлога нису од користи, те стога практично нису ни били потребни за ауторов рад.

Ауторов временски оквир на први поглед може да се учини нелогичним. Не заснива се ни на каквим познатим преломним тренуцима који уобичајено у историографији одређују етапе историјског развоја послератне комунистичке Југославије (преузимање власти од стране комуниста 1944. године, разлаз са Информбироом 1948. год., почеци Покрета несврстаних, пад А. Ранковића 1966, доношење Устава 1974. год., Титова смрт 1980, долазак Слободана Милошевића на чело Савеза комуниста Србије итд.). Међутим, за Косово овај временски оквир има дубок смисао. Наиме, у питању је период у којем је прекинута појачана полицијска репресија, симболизована претходних година борбом против идеолошке диверзије из суседне Албаније, која је свој врхунац имала у тзв. Призренском процесу и у акцији прикупљања оружја током 1955–1956. год. Након ових ексеца политичка ситуација у области се у извесној мери смирила и дошло је до постепене еманципације косовског албанског становништва, а нарочито његовог политичког врха који

бива све активније укључиван у управљање облашћу.

У овај период улази и један од најзначајнијих преломних момената послератне југословенске историје, пад А. Ранковића, након којег је дошло до постепеног отопљавања политичке климе у целој држави, а које је било узроковано слабљењем државне тајне полиције (УДБ) основане и идеолошки вођене од стране Ранковића. Поред тога дошло је и до уставних промена које су ишле у правцу децентрализације државе. Критика А. Ранковића и грубих полицијских метода УДБ-е на Косову (које су дакако биле према „идеолошком непријатељу” једнако грубе и другде) која се јавила непосредно после тзв. Брионског пленума ЦК СКЈ, на којем је Ранковић био „уклоњен”, омогућила је у јужној српској покрајини масивни излазак на сцену албанске политичке гарнитуре која је искористила ситуацију и настојала да уставним путем постигне стварање седме југословенске републике – Косова. Ова намера није успела, али ипак, како Пеликан тачно примећује, већ половином 1969. године на основу новелирања устава ова област постаје недељив елемент југословенске федерације. На тај начин, ова промена је косовском албанском руководству, које је управо тада преузело целокупну власт на Косову, дала могућност деловања према пароли „*de iure* аутономија, *de facto* република”.

Пеликанових „дванаест година” тако даје веома убедљиву слику преображаја Косова од непуноправне аутономне области коју надгледа будно око југословенске тајне полиције до самосвесне федералне јединице која иступа потпуно самостално. Књига пружа увид у излазак из сенке и промену у размишљању појединих чланова водеће албанске политичке гарнитуре, која на крају овог периода постаје неограничени вођа аутономне области у којој органи југословенског центра имају веома мали уплив, а тим мањи и српски републички органи. Он такође описује

---

v Jugoslávii koncem 60. let 20. století”, *Ibidem* 90, 2004, бр. 4, стр. 595–611 [Документ о крвној освети у Југославији с краја 60. година 20. века]; „Poznámky k sociální situaci v Kosovu v 60. a 70. letech 20. století”, *Historický časopis* (Bratislava) 58, 2010, бр. 2, стр. 313–342 [Неколико напомена о социјалној ситуацији на Косову 60. и 70. година 20. века] и др.

постепену еманципацију албанске популације и настанак младе косовске албанске интелигенције одгајане у духу националног радикализма, који је ширила пропаганда суседне Албаније Е. Хоџе а који косовски политички врх није био у стању или можда није ни желео да спречи и искорени, како уосталом проистиче из Пеликанових анализа исцрпљујућих преговора политичких тела ове области. Књига Јана Пеликана приказује и постепену промену доминације у међуетничким односима. Наиме, управо у то време је српску доминацију, која није била (с обзиром на број српског и црногорског живља у области није ни могла бити) резултат етничке преваге, већ последица деловања „надетничких” комунистичких репресивних органа који су се према партизанској прошлости већином састојале од српског (али најчешће не локалног староседелачког) становништва, заменила албанска доминација. Она је надаље не бирајући средства, примењивала сталан притисак на мањински неалбански (не само српски, већ и турски и словенски муслимански) живаљ, који је, како Пеликан опет убедљиво поткрепљује, албански политички врх у области занемаривао и омаловажавао, а виша српска и југословенска политичка тела багателизовала. Монографија прашког балканисте такође посвећује пажњу све неповољнијим економским и социјалним приликама у области који се ни у будуће неће много променити. У завршном делу се пак бави анализом узрока и последица првог великог иступања косовске албанске националистичке опозиције новембра 1968, до којег је парадоксално дошло недуго после кодификовања уставних допуна којима је Косово добило знатно јачи положај, имало је загарантовано своје границе (напоменимо да су биле вештачки направљене) и постало је јединица југословенског федерализма.

Међутим, Косово није добило статус републике, на чему су у ствари косовски радикали (а заправо и званични косовски албански политички представници) инсистирали. Како Ј. Пеликан тачно примећује, због незаинтересованости Ј. Б. Тита и бенеvolentности тадашњег либералног српског комунистичког руководства „контрареволуционарно” иступање у Приштини и другим великим косовским градовима није променило ништа ни у успостављеном косовском политичком развоју нити у притиску косовског албанског живља на српски, евент. неалбански. Управо супротно.

На тај начин Пеликанова књига, на основу архивских извора, пружа убедљиву слику преображаја косовског друштва који је имао велики утицај на даљи развој не само ове области, већ и целе Србије и целе Југославије, и који је касније постао катализатор распада Југославије.

Треба истаћи да је значај монографије Ј. Пеликана у много чему. Написана је необично брижљиво и свака чињеница има ослонац у изворима. Једино што можемо замерити тиче се њене поделе на осам веома обимних поглавља која немају наслове, нити су рашчлањена на мање целине, што знатно отежава оријентацију у тексту. Ипак, то је примедба чисто формалног карактера. Књигу о преломном периоду у косовском политичком развоју у Титовој Југославији стога сматрамо кључним делом чешке балканистике и уверени смо да би што пре требало да буде преведена на неки од светских језика јер у светској балканистици нема конкуренцију.

Вацлав Штепанек
 Филозофски факултет Карловог
 универзитета, Праг
 vstepanek@mail.muni.cz
 [ISBN 978-80-7308-508-7]
 (С чешког превела Катарина Митрићевић
 Штепанек)

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МИХАИЛ ВАЛЕРЈЕВИЧ БЕЛОВ (1970). Доктор историјских наука. Доцент Универзитета, шеф Катедре за модерну и савремену историју Новгородског државног универзитета „Н. И. Лобачевски”. Е-адреса: belov_mihail@mail.ru

Докторирао је тезом „Настанак и развој српске националне идеологије од краја 18. до средине тридесетих година 19. века” (Нижњи Новгород 2007). Област истраживања: општа историја, историографија, хронологија, методе историјског истраживања.

Важније књиге: *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия: историография проблемы*, Москва 1997; *Формирование и развитие сербской национальной идеологии в конце XVIII - середине 30-х гг. XIX века*, Нижний Новгород 2007.

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ (Нови Сад, 1970). Ванредни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Е-адреса: gavral@yahoo.com

Дипломирао (1995), магистрирао (2000) и докторирао (2003) тезом „Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија: 1790–1792” на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Био је доцент (2004–2009) а затим је изабран за ванредног професора (2009) у области Историја модерног доба на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Члан је Одбора Одељења за друштвене науке Матице српске. Област научног истраживања: национална историја од 16. до 19. века, Срби у Хабзбуршкој монархији, Карловачка митрополија, помоћне историјске науке. Аутор је више од 80 библиографских јединица у међународним и домаћим часописима.

Важније књиге: *Срби у градовима Срема 1790–1849*, Нови Сад 1995; *Дипломатички сјиси код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001; *Земљишна књига села Војањ (1758–1840)*, Ср. Митровица 2004; *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005; *Библиографија радова академика Славка Гавриловића*, Београд 2006; *Знаменица докумената за историју српског народа (1538–1918)*, Нови Сад 2007 (коаутор са Д. Микавицом и Г. Васином); *Земљишна књига села Марадик (1758–1810)*, Ср. Митровица 2009; *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*, Ср. Митровица 2012.

АЛЕКСАНДАР ЖИВОТИЋ (Београд, 1981). Историчар, научни сарадник у Институту за новију историју Србије у Београду. Е-адреса: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Дипломирао на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2005). Магистрирао 2007. године на Катедри за новију историју Југославије темом „Југославија и Суецка криза: 1956–1957” и докторирао тезом „Југославија, Албанија и велике силе: 1945–1961”. Запослен је у Институту за новију историју Србије у Београду као научни сарадник (од 2006). Област научног истраживања: дипломатска и војна историја 1945–1991, историја Блиског истока 1945–1979, југословенска политика на Блиском истоку 1945–1979, историја Европе током Хладног рата, историја Балкана после Другог светског рата.

Важније књиге: *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд 2008; *Југославија и арајско-израелски рат 1967* (са Д. Богетићем), Београд 2010; *Форсирање ђеска: одред ЈНА на Синају (1956–1967)*, Београд 2011; *Југославија, Албанија и велике силе: 1945–1961*, Београд 2011.

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ (Бања Лука, 1977). Доцент на Студијском програму за историју Филозофског факултета у Бањој Луци. Е-адреса: milosevic977@gmail.com

На Филозофском факултету у Бањој Луци дипломирао је 2007, магистрирао 2011 („Православно свештенство као фактор друштвеног развоја Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека”) и докторирао 2014 („Православно свештенство у Босни и Херцеговини у аустроугарском раздобљу 1878–1918”). Области научног интересовања: Срби у БиХ у 19. веку, историја Српске православне цркве у БиХ у 19. веку и Први светски рат на тлу БиХ. Члан је редакције за историју АНУРС и члан Управног одбора Андрићевог института у Андрићграду (Вишеград).

Важније књиге: *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Бања Лука 2012.

ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ (Београд, 1972). Истраживач сарадник у Историјском институту у Београду. Е-адреса: i.tocanas.radovic@gmail.com

Дипломирала 1998 („Парохије и парохијско свештенство у Карловачкој митрополији у 18. веку”), магистрала 2005 („Српски народно-црквени сабори од 1718. до 1735. године”) на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторирала 2015. тезом „Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији у време Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)”. Област истраживања: историја српског народа, посебно под хабзбуршком влашћу, у периоду од 16. до 18. века.

Важније књиге: *Српски народно-црквени сабори: (1718–1735)*, Београд 2008.

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Илази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 91 (1/2015) 22. октобра 2015. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектори: Тајана Пивнички Дринић и Владимир Николић
Коректор: Драган Тубић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Лектор резимеа на руском језику: Верица Шево
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

Зборник Матице српске за историју – Proceedings in History/ главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29–. – Нови Сад : Матица српска, 1984– (Нови Сад : Сајнос). – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарија „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410

Штампање овог *Зборника* омогућили су
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије,
Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање, и
Град Нови Сад – Градска управа за културу